ՄԵԾ ԲՐԻՏԱՆԻԱՅԻ ԽՈՐՀՐԴԱՐԱՆԱԿԱՆ ՔՆՆԱՐԿՈՒՄՆԵՐԸ ԼՈՐԴԵՐԻ ՊԱԼԱՏՈՒՄ ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ

(14 ապրիլի 1999 թ.)

Երևան-2000

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ
ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ԹԱՆԳԱՐԱՆ-ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ՄԵԾ ԲՐԻՏԱՆԻԱՅԻ ԽՈՐՀՐԴԱՐԱՆԱԿԱՆ ՔՆՆԱՐԿՈՒՄՆԵՐԸ ԼՈՐԴԵՐԻ ՊԱԼԱՏՈՒՄ ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ

(14 ապրիլի 1999թ.)

Ա II 86317

Երևան 2000

Հրատարակվում է ՀՀԳԱԱ Հայոց ցեղասպանության բանգարան-ինստիտուտի գիտական խորհրդի որոշմամբ:

Խմբագիր՝ Լ. Ա. Բարսեղյան

Մեծ Բրիտանիայի խորհրդարանական քննարկումները լորդերի պալատում (14 ապրիլի 1999թ.). Պաշտոնական զեկուցագիր. Հայկական ջարդ, 1915թ.:

Թարգմանությունը Գեորգի Հակոբյանի

ԽՈՐՀՐԴԱՐԱՆԱԿԱՆ ՔՆՆԱՐԿՈՒՄՆԵՐ
ԼՈՐԴԵՐԻ ՊԱԼԱՏ
ՊԱՇՏՈՆԱԿԱՆ ՁԵԿՈՒՅԱԳԻՐ

(հատոր 599, թիվ 65)
ՉՈՐԵՔՇԱԲԹԻ
ԱՊՐԻԼԻ 14 1999Թ.

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՋԱՐԴ, 1915Թ.

5:30-ին

ԲԱՐՈՆՈՒՀԻ ՔՈՔՍԸ հարցումով դիմեց Նորին Մեծության կառավարությանը. արդյո՞ք այն չի վերանայելու իր նախկին որոշումը՝ չճանաչել որպես ցեղասպանություն 1915 թվականին Թուրքիայի կողմից հայ ժողովրդի նկատմամբ կատարած գործողությունները:

ՏԻԿԻՆ ՔՈՔՍՆ ասաց. Ազնվագույն լորդեր, ես չափազանց շնորհակալ եմ բոլոր նրանց, ովքեր մասնակցում են այս քննարկումներին՝ նվիրված մի թեմայի, որն այսօր էլ ողբերգականորեն հրատապ է: Ազնվագույն բարոնուհի տիկին Սայմոնսը մեզ տեղեկացրեց, որ հարգելի պատճառով չի կարող հանդես գալ կառավարության կողմը ներկայացնողի դերում, և ես շնորհակալություն եմ հայտնում ազնվագույն բարոնուհի տիկին Ռամսեյին նրան փոխարինելու համար:

Միավորված Ազգերի Կազմակերպության կողմից 1948 թվականին ընդունած «Ցեղասպանության հանցագործության կանխման և պատժելիության մասին» Կոնվենցիան ցեղասպանության ամենաընդունված սահմանումներից է: Այդ փաստաթղթի 2-րդ հոդվածը առանձնացնում է հինգ չափանիշներ: Ցեղասպանություն են համարվում հետևյալ գործողությունները. ազգային, էթնիկական, ռասայական (ցեղային) կամ կրոնական խմբերի ամբողջովին կամ մասնակի ոչնչացման մտադրությամբ, այդ խմբերի անդամների սպանությունը:

1915 թվականին Թուրքիայում հայերի նկատմամբ զանգվածային և մշտական հարձակումները լայնորեն ընդունված և պատմականորեն անհերքելի փաստ է:

Մի փոքր հետո ես կբերեմ առաջին չափանիշին համապատասխանող օրինակներ:

Առկա է նաև հինգերորդ չափանիշը. հայ երեխաներին բռնի կերպով տեղափոխում էին թուրքական պետությանը պատկանող որբանոցներ՝ նախապես թուրքացնելու մտադրությամբ:

Նրանք, ովքեր ցանկանում են պաշտպանել Թուրքիային, առաջարկում են տարբեր արդարացումներ: Այսպես, ընդունելով, որ հայերի ջարդը տեղի է ունեցել, ոմանք պնդում են, որ այն չի եղել պաշտոնական քաղաքականության հետևանք: Սակայն պատմական վկայությունները ցույց են տալիս, որ 1915-1916 թվականների մշտական և զանգվածային սպանությունները ավելին էին, քան պարզապես ջարդը կամ դաժանությունը: Դրանք կանխամտածված պետական հանցագործություններ էին, որոնցում ներգրավված էին բանակը, ոստիկանական ուժերը, տարածքային և տեղական իշխանությունները, ինչպես նաև հանցագործները, որոնց հատուկ արձակել էին բանտերից մարդկանց սպանելու նպատակով:

Ցեղասպանությունը սկսվեց էքսիկական մշտական «գլխատումներով»՝ Կոստանդնուպոլսի հայկական համայնքի մտավորական և քաղաքական առաջնորդների ձերբակալումներով, կոտանքներով և տեղահանումներով: Նրանցից շատերը սպանվեցին երկրի խորքում: Նույն ճակատագրին արժանացան նաև հայերի առաջնորդները գավառական կենտրոններում: Քաղաքականության մյուս տարրերից էր օսմանյան բանակում ծառայող հայերի տեղափոխումը աշխատանքային ջոկատներ, որտեղ նրանցից շատերը մահացան անտանելի պայմաններից և քաղցից՝ ճիշտ այնպես, ինչպես նացիստներն էին ոչնչացնում մարդկանց աշխատանքի միջոցով: Կենդանի մնացածներին հետագայում նույնպես սպանում էին:

Մնացած բնակչության մշտական տեղահանումները շարունակվեցին 1915 թվականի մարտ ամսից

մինչև աշուն, ընդ որում կանանց և երեխաների հետ համեմատած դրսևորվեց տարբեր մոտեցում տղամարդկանց նկատմամբ: Տղամարդկանց, որպես կանոն, առանձնացնում և սպանում էին, կանանց, երեխաներին և ծերերին ստիպում էին բռնել ամայի լեռնային վայրեր տանող երկար ճանապարհները, որոնց նշանակետը մահն էր: Նրանց, ովքեր կենդանի էին մնացել և հասել Հալեպ, ստիպում էին շարժվել դեպի Միջագետքի անապատները՝ ոչնչացման վերջին հանգրվանը. ոմանք մահանում էին համակենտրոնացված ճամբարներում, որտեղ տասնյակ հազարավոր մարդիկ թողնված էին առանց սննդի և տանիքի, մյուսներին լցնում էին քարյուղ պարունակող քարանձավները, որտեղ հայերին կենդանի այրում էին:

Գոյություն ունեն ականատեսների բազմաթիվ վկայություններ, որոնցում ամենայն մանրամասնությամբ նկարագրվում են հայերի մշտական տանջանքները: Ժամանակը թույլ է տալիս անել միայն մեկ հղում: Գերմանական դեսպան Վանգենհայմը, որը քաջ հայտնի էր իր հակահայկական հայացքներով, Գերմանիայի արտաքին գործերի նախարարությանը 1915 թվականի հուլիսի 7-ին ուղարկված իր նամակում խոստովանվում է, որ հայերի այսպես կոչված տեղահանումները այլևս չեն կարող արդարացվել ռազմական անհրաժեշտության տեսանկյունից, նրանք հետևանք էին երիտթուրքերի կողմից իրականացվող ցեղասպանության: Նա գրել էր. «Արդեն այն փաստը և այն ձևը, որով այդ տեղահանումները իրագործվում էին, վկայում են, որ կառավարությունը մտադիր է վերացնել հայերի ցեղը թուրքական կայսրությունից»:

Սպանված հայերի թիվը տատանվում է, համաձայն պահպանողական բրիտանացիների բերած 800000-ից մինչև Գերմանական դեսպանության մեկ ու կես միլիոնը: Քանի որ գերմանացիները, լինելով թուրքերի դաշնակիցը, ավելի մոտ էին Օսմանյան կայսրության պաշտոնական տեղեկատվությանը, նրանց հաշվարկները կարելի է համարել առավել հավանական:

Ոչնչացման մեթոդներից շատերը զարմանալիո-

րեն հիշեցնում են նրանց, որոնք հետագայում կիրառվեցին ողջակիզման ժամանակ: Դրանցից էին բժշկական փորձերը, որոնց ենթարկում էին հայ տղամարդկանց, հիմնականում զինվորներին, ախտահանման համար նախատեսված՝ պատմության մեջ առաջին գազային խցիկները Տրաբզոն քաղաքում, որոնցում սպանում էին հայ երեխաներին, կանանց հաճախակի դարձած խմբակային բռնաբարումները և տանջամահ անելը: Շատ քաղաքներում իշխանությունները հատուկ նվագախմբեր էին վարձում, որպեսզի նրանք իրենց բարձր ձայնով խլացնեին տանջանքի խցիկներից լսվող զոհերի ձայները:

Ողջակիզման հետ մեկ այլ զարհուրելի զուգահեռ՝ զոհերի տեղափոխումը կենդանիների համար նախատեսված վագոններով: Կենտրոնական Անատոլիայի հայերին տեղափոխել էին ոչխարներ առաքող վագոններով, որոնցում հնարավոր էր մնալ միայն թեքված դիրքում:

Հայերի ցեղասպանության ահավոր մանրամասները հաստատված են բազմաթիվ զեկուցագրերում: Դրանցից են Ֆրանսիայի, Ավստրո-Հունգարիայի և Բրիտանիայի դիվանագիտական աղբյուրները, ինչպես նաև Թուրքիայում գտնվող հումանիտար ծառայությունների հաշվետվությունները, կան նաև ցեղասպանություններից փրկված հայերի բազմաթիվ՝ սարսափազդու անմիջական վկայություններ: Եվ միգուցե առանձնահատուկ նշանակություն ունեն այն խիզախ թուրք գիտնականների զեկուցագրերը, որոնք բողոքում են պաշտոնական Թուրքիայի հանցագործ լռության դեմ և պահանջում են ցեղասպանության ընդունումը:

Ազգային և միջազգային շատ մարմիններ արդեն ճանաչել են հայերի ցեղասպանությունը՝ երբեմն ի հակառակ Թուրքիայի եռանդուն բողոքներին: Դրանց թվում՝ Եկեղեցիների Խորհրդի ընդհանուր ժողովը, 1983թ., Միացյալ Ազգերի Կազմակերպության՝ Մարդու Իրավունքների Հանձնաժողովը, որը չնայած Թուրքիայի բողոքին, 1985թ. ընդունեց այս դարի ցեղասպանության հանցագործությունների կանխման և պատժելու վերա-

բերյալ վերանայված փաստաթուղթ, նշելով դրանց շարքում նաև հայկական ցեղասպանությունը. Եվրոպառլամենտը, որը 1987թ. որոշում կայացրեց Հայկական հարցի քաղաքական լուծման մասին: Որոշումը հաստատեց, որ Թուրքիան կարող է դառնալ Եվրոպական համայնքի անդամ միայն կատարելով հետևյալ երկու պայմանները. ընդունել հայկական ցեղասպանությունը որպես պատմական իրողություն և պաշտպանել Թուրքիայում բնակվող ազգային փոքրամասնությունների, մասնավորապես քրդերի մարդկային իրավունքները:

Աշխարհի շատ երկրների՝ Արգենտինայի, Ռուսաստանի Դաշնության, Կիպրոսի Հանրապետության, Հունաստանի, Բելգիայի պառլամենտները, Ֆրանսիայի ասամբլեան ճանաչեցին հայկական ցեղասպանությունը, չնայած այն բանին, որ Ֆրանսիայի սենատը վախենալով Թուրքիայի սպառնալիքից՝ չեղյալ համարել մի շարք խոշոր առևտրային պայմանագրերը, հրաժարվեց մտցնել իր օրակարգի մեջ համապատասխան հարցի քննարկումը:

Ոմանք առարկում են՝ արդյո՞ք կարևոր կամ օգտակար է անցյալին դիմելը, ավելի լավ չէ՞ նայել միայն դեպի առաջ: Կարծում եմ, այս առարկությունը արմատապես սխալ է: Արտակարգ կարևոր է, որպեսզի այս ցեղասպանությունը ճանաչվի՝ կարևոր է հայերի, իրենց՝ թուրքերի, ինչպես նաև Բրիտանիայի համար:

Նախ, ինչ վերաբերում է հայերին, ապա, մի ազգ, որը տառապել է այս դարի առաջին ցեղասպանությունից, հարկադրված է նաև դիմակայել իր մեծագույն ողբերգության՝ Թուրքիայի և միջազգային հանրության շատ անդամների կողմից այն ժխտելու հարվածին ու վիրավորանքին: Դեռ ավելին, հայերի պայքարը ցեղասպանությունը ճանաչելու համար և այն էներգիան, որն օգտագործվում է պատմությունը Թուրքիայի կողմից վերանայելու փորձերին դիմակայելուն, ջլատում է ուժերն ու միջոցները և շեղում առաջնահերթ խնդիրներից: Եվ չի կարող լինել որևէ հիմք ներման և հաշտության համար՝ առանց Թուրքիայի պատրաստակամությանը՝ ընդունել այս

պատմական իրողությունը:

Ցեղասպանության ճանաչումը կարևոր է նաև Թուրքիայի համար: Թաներ Աքչամը՝ առաջին թուրք գիտնականը, որն ընդունել է պատմական այդ ճշմարտությունը, նշել է, որ Թուրքական հանրապետությունը կառուցվել է սպանված հայերի դիակների վրա: Այս հանցագործության հիշատակման արգելքը այն հանգամանքն է, որը խանգարում է Թուրքիայի ներքին և արտաքին քաղաքականության առողջ զարգացումներին: Անցյալ անեծքից ազատվելու և ժողովրդավարության բարձրունքներին հասնելու համար Թուրքիան պետք է ճանաչի Հայկական ցեղասպանությունը:

Արտաքին հարաբերություններում դա կբերի Թուրքիային և նրա հարևան երկրներին միջազգային հարգանք և հիմք կծառայի չափազանց օգտակար միացյալ ձեռնարկումներին: Ես արդեն նշել եմ, որ ցեղասպանության ճանաչումը նախապայման է Թուրքիայի՝ Եվրոմիությանը անդամակցելուն: Ճանաչումը կնպաստի նաև հարևան երկրների հետ վստահության, համագործակցության և քաղաքական կայունության ամրապնդմանը: Այսպես, Հայաստանի և Լեռնային Ղարաբաղի հայերը կարող էին համոզված լինել, որ պակաս հավանական է դարձել այն վտանգը, որ նրանք զոհ կդառնան ագրեսիվ պանթուրքիզմի՝ թուրք-ազերիների վերածնված քաղաքականությանը:

Տնտեսական համագործակցությունը և քաղաքական կայունությունը պետք է համապատասխանի տարածաշրջանում ապրող բոլոր մարդկանց շահերին: Իսկ դա անհնար է քանի դեռ թուրքերը շարունակում են ժխտել ճշմարտությունը, ապավինել կեղծիքին և քանի դեռ հայերը շարունակում են կրել եղեռնի հետ կապված տանջանքները:

Թուրքիան պետք է նաև հասկանա, որ շարունակելով ժխտել պատմական իրողությունը, նա վնասում է իր բազմաթիվ քաղաքացիների շահերին: Մի քանի տարի առաջ ինձ բախտ վիճակվեց այցելել Թուրքիա՝ առողջա-

պահության թեմաներով դասախոսություններ կարդալու նպատակով: Ես հանդիպեցի այնտեղ շատ գործընկերների, որոնք դարձան իմ լավագույն բարեկամները: Նրանք բոլորը լավատեղյակ էին ցեղասպանությանը, միանգամայն ընդունում էին այն և ցանկություն հայտնում, որ իրենց կառավարությունը անի այնպես, որպեսզի նրանք զգան իրենց Թուրքիայի ազնիվ քաղաքացիներ և հաշտության հիմքի վրա բարիդրացիական հարաբերություններ հաստատեն իրենց հարևան հայերի հետ: Քանի դեռ ճշմարտությունը չի հաստատվել, շատ ազնիվ և սկզբունքային մարդիկ Թուրքիայում հարկադրված են համբերությամբ տանել նման անառողջ իրադրությունը ի վնաս իրենց սեփական հոգեվիճակի, ինչպես նաև միջազգային խաղաղության և արդարության:

Շատ կարևոր է ճանաչել այս ցեղասպանությունը Միացյալ Թագավորության կառավարության համար, քանի որ դրանով նա կապացուցի իր հարգանքը և նվիրվածությունը մարդու իրավունքների և բարոյականության նորմերի վրա հիմնված՝ իր իսկ կողմից որդեգրված արտաքին քաղաքականությանը: Դրանով մեր կառավարությունը կհետևի այն երկրների լավ օրինակներին, որոնք արդեն ընդունել են Հայկական ցեղասպանությունը: Այլապես Միացյալ Թագավորությունը կմնա այն երկրների ամոթալի շարքում, որոնք տարիներ շարունակ և հետևողականորեն թույլ են տալիս որպեսզի այլ կարգի շահերը խափանեն նրանց նվիրվածությունը ճշմարտությանն ու արդարությանը:

Այս դարը հիրավի ցեղասպանությունների դար էր՝ սկսած Աֆրիկայի հարավ-արևմուտքում գերմանացիների ռազմական հանցագործություններից շարունակվելով Ռուանդայում և Բալկաններում՝ ներկայացված Կոսովոյի սարսափելի օրինակով: Եթե ազգերին թույլ է տրվում իրագործել ցեղասպանություն՝ մնալով անպատիժ և թաքցրնելով իրենց մեղքը կեղծիքների և ժխտումների տակ, ապա իրական վտանգ կա, որ խրախուսված դրանից՝ մյուս դաժան ռեժիմները ցեղասպանության նոր փորձեր

կարող են ձեռնարկել:

Վերջերս կայացած քննարկումների ժամանակ՝ նվիրված Ադրբեջանի փորձերին՝ էթնիկական զտումներ-ի միջոցով հեռացնել հայերին իրենց պատմական հայ-րենիքից՝ Լեռնային Ղարաբաղից, ես հիշատակեցի Հիտ-լերի հրեշավոր հռետորական հարցը Լեհաստանում՝ հրեաների և լեհերի նկատմամբ ցեղասպանության քա-ղաքականությունն իրագործելու նախօրեին. «Ո՞վ է այժմ հիշում հայերի մասին»:

Եթե այսօր մենք չխոսենք հայկական ցեղասպա-նության մասին և եթե մեր կառավարությունը չընդունի այդ պատմական փաստը, ապա մենք հրաժեշտ կտանք այս աննախադեպ ցեղասպանությունների դարին, թողնե-լով մեր խղճի վրա այս բիծը, կթևակոխենք նոր հազա-րամյակը թողնելով այդ ստվերը մեր ազգային պատվի և ազնվության վրա, և դրանով իսկ հնարավոր դարձնելով գալիք հնարավոր ցեղասպանությունները: Ուրեմն մենք պարտավոր ենք՝ հանուն մեր սեփական ազգի, հանուն հայ և թուրք ժողովուրդների և գալիք սերունդների ճանա-չել այս ցեղասպանությունը և ես հուսով եմ, որ այսօր մեր կառավարությունը կտա այդ մասին իր հավաստիքները:

ԿՈՄՍ ՇԵՆՈՆ. Ազնվագույն լորդեր, նախ ես պետք է հայտարարեմ իմ շահը՝ որպես Բրիտանական-հայկա-կան պառլամենտական խմբի նախագահ: Ես կարճ եմ խոսելու: Իմ ասելիքը քիչ բանով է տարբերվում քննարկ-վող հարցի վերաբերյալ հարգարժան բարոնուհի, տիկին Քոքսի խոսքից:

Իր հիանալի խոսքի մեջ ազնվագույն բարոնուհին մանրամասներ բերեց 1915-1918թթ. սարսափելի դեպքե-րից: Չեմ կասկածում, որ մյուս ազնվագույն լորդերը նույնպես կխոսեն այդ մասին: Հետևաբար, ես չեմ վատնի իմ ժամանակը՝ անդրադառնալով հարցի այդ կողմին: Նշեմ միայն, որ հայկական ցեղասպանությունը պատմա-կան փաստ է՝ հաստատված բազմաթիվ վկայություններ-ով: Չկա ու չի կարող երբևիցե լինել որևէ փաստարկ՝ որը կհերքի այդ իրողությունը:

Ինչպես նշեց հարգարժան բարոնուհի՝ տիկին Քոքսը, այն, ինչ տեղի է ունեցել 1915 թվականին, համարժեք է այն բանին, ինչն այժմ կատարվում է Կոսովոյում՝ այն տարբերությամբ միայն, որ 1915-ի եղեռնը ավելի մեծ չափի էր: Քննարկվող հարցի բուն էությունն այն է, որ Նորին Մեծության Կառավարությունը այսքան երկար տարիներ համառորեն չի ընդունում այդ պատմական փաստը: Թերևս բանը «ցեղասպանություն» (գենոցիդ) բառի ծագումնաբանության մեջ է: Ես միանգամայն ընդունում եմ, որ 1915-1918 թվականներին այդ բառը դեռևս հայտնի չէր և այդ իսկ պատճառով չէր կարող գործածվել ժամանակի համապատասխան դեպքերը անվանելու համար: Այնուամենայնիվ, ինչպես բացատրեց ազնվագույն բարոնուհին, Երկրորդ համաշխարհային պատերազմից հետո, 1948 թվականին, միացյալ Ազգերի Կազմակերպությունը ընդունեց «ցեղասպանություն» հասկացության սահմանումը: Այն միանգամայն հասկանալի է: Պարզապես դա՝ մարդկանց և նրանց մշակույթի ոչնչացման մտադրությունն է: Այն, ինչ տեղի է ունեցել 1915-1918 թվականներին, ամբողջովին համապատասխանում է այդ սահմանմանը: Այդ բառը այժմ լայնորեն կիրառվում է նմանատիպ հանցագործությունները անվանելու համար: Ես մեկ այլ հետևություն էլ եմ անում հարգարժան բարոնուհու խոսքից: Նկարագրելով ներկա իրավիճակը Կոսովոյում, մեր արտգործնախարարը վերջերս նույնպես անդրադարձավ այս խնդրին՝ մամուլում լույս տեսած իր հոդվածում: Ադոլֆ Հիտլերը, որին հղում կատարեց ազնվագույն բարոնուհին, ընդմիշտ կմնա որպես ցեղասպանության մեծագույն հեղինակություն: Նա գիտակցում էր, որ այն, ինչ ինքն էր պատրաստվում անել, ճիշտ այն էր, ինչ արդեն արել էին հայերի նկատմամբ: Ո՞վ է Նորին Մեծության Կառավարությունը, որն անտեսի այս հեղինակությանը:

Այժմ մենք ապրում ենք մի ժամանակ, երբ պետք է դադարենք խուսափել կամ տատանվել այս հարցում ճիշտ դիրքորոշում դրսևորելու մեջ: Մենք պետք է վճռա-

կան լինենք այս կարգի դժվարությունները հաղթահարելու մեջ: Մենք պետք է դադարենք օգտագործել այնպիսի արտահայտություններ, ինչպիսիք են «դժբախտ ջարդերը»: Դա պարզապես ցեղասպանություն էր: Պատահածը պարզ է, սահմանումը պարզ է, և այդ երկուսի իմաստը միանգամայն համընկնում է:

Եկեք չհետևենք այն տեսությանը, որ երբեմն առաջ են քաշում ապացուցելու, որ հայկական ցեղասպանությունը չէր կազմակերպվել Օսմանյան Թուրքիայի կառավարության կողմից, որ դա փոքրաթիվ քաղաքական կուսակցության գործն էր: Երբ այն տեղի ունեցավ՝ բանակը և ոստիկանությունը և աշխարհազորը՝ հիմնականում քրդերը, որոնք այսօր բողոքում են այն բանից, ինչը թուրքերն առաջին անգամ արել էին այն օրերին հայերի նկատմամբ, այդ բոլորը գործի էին դրվել միաժամանակ: Դա տեղի չէր ունեցել հաջորդաբար: Այդ ամենը ցույց է տալիս, որ ցեղասպանությունը կարող էր կազմակերպված լինել միայն կենտրոնական կառավարության կողմից:

Մենք երբեք չպետք է ընդունենք Նյուրնբերգում հնչած այն միտքը՝ թե իբր Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի օրերին իրագործված ողջակիզումը կամ համակենտրոնացման ճամբարները և այլն մի խումբ մերժվածական նացիստների գործն էր: Դրանում ընդգրկված էին ողջ պետությունը և հատկապես կառավարությունը: Նույնն է եղել նաև տվյալ դեպքում, որի համար կան ապացույցներ: Օսմանյան Թուրքիայի կառավարությունը պատերազմից հետո սկսեց տեղեկացնել Ամերիկայի կյանքի ապահովագրման ընկերություններին, որ իրենց երկրի պայմանագրերի տերերը այժմ մահացած են և որ վճարումները պետք է արվեն թուրքական պետությանը: Ո՞րն է այն պատճառը, որը մղում է Նորին Մեծության Կառավարությանը ժխտելու այս տրամաբանությունը, փաստը և պատմությունը:

ԼՈՐԴ ՊԻԲՍՈՆ. Ազնվագույն լորդեր, ընդհուպ մինչև այս քննարկման սկիզբը ես համոզված չէի, որ կկարողանամ մասնակցել նրան, ուստի և հանեցի իմ անունը

ցուցակից: Այդ մասին ես գրել եմ ազնվագույն լորդ Մոնսոնին: Հնարավոր է, որ ես ցանկանամ մի քանի րոպեով զբաղեցնել ազնվագույն լորդերի ուշադրությունը՝ ելույթների միջև ստեղծված որևէ արանքում: Բայց քանի որ ես հանել եմ ազգանունս; ազնվագույն լորդերը կունենան մի փոքր ավելի ժամանակ, և ես նրանց հաջողություն եմ ցանկանում:

ԼՈՐԴ ՄՈՆՍՈՆ. Ազնվագույն լորդեր, ես շնորհակալ եմ Լորդ Պիրսոնի տված բացատրության համար: Հավանաբար չեմ ստացել նրա նամակը, սակայն բոլոր դեպքերում, այժմ ես ունեմ մի փոքր ավելի ժամանակ:

Ես ներողություն եմ խնդրում արագ խոսք վերցնելու և, թերևս ոչ բավարար պատրաստված լինելու համար, ինչը անկասկած նույնպես պարզ կդառնա: Ես վերադարձել եմ Ալենտեխոից երկուշաբթի ուշ երեկոյան, որպեսզի մասնակցեի երեկ կայացած կարևոր քննարկմանը: Միայն այն ժամանակ ես պատահականորեն ծանոթացա այս քննարկմանը ելույթ ունեցողների ժամանակավոր ցուցակին, որից դատելով ես ենթադրեցի, որ կա հնարավոր վտանգ, որ այսօրվա քննարկումը կարող է լինել փոքր-ինչ միակողմանի: Ես ասում եմ դա որպես մեկը նրանցից, ով մշտապես հիացել է ազնվագույն բարոնուհի, տիկին Քոքսով և բոլոր այն խոսնակներով, ովքեր հիմնականում անցնում են այս հարցում նրա կողմը:

Գիտակցելով ինձ տրված ժամանակի սղության պատճառով հարցի պարզունակեցման վտանգը, թերևս փորձեմ ներկայացնել նրա ողջ պատկերը: Դատելով վերջին 600 տարվա գերակշռող ստանդարտներից, բացառությամբ, իհարկե, քսաներորդ դարի երկրորդ կեսի, Օսմանյան կայսրությունը ընդհանուր առմամբ բնութագրվում էր որպես պլյուրալիստական և հանդուրժողական՝ ավելի քան քրիստոնեական Եվրոպայի շատ երկրներ:

Տասնյակ հազարավոր իսպանական հրեաներ՝ վտարվելով Ֆերդինանդի և Իզաբելի կողմից 1492 թվականին, հյուրընկալվեցին Օսմանյան կայսրությունում:

Նրանք բնակություն հաստատեցին Կոստանդնուպոլսում, Սալոնիկում և այլուր, որտեղ նրանք բարգավաճեցին: Չնայած այն բանին, որ այդ կայսրությունում ոչ-մահմեդականները որոշակի իմաստով համարվում էին երկրորդ կարգի քաղաքացիներ (ինչպես արաբները Իսրայելում, հրեաները նախապատերազմյան Լեհաստանում, հռոմեական կաթոլիկները Իռլանդիայում՝ իր ժամանակին և բողոքականները Ֆրանկոյի Իսպանիայում), նրանց այնուամենայնիվ՝ չնչին բացառությամբ, չէր կարելի դասել երրորդ կամ չորրորդ կարգի քաղաքացիների թվին: Երկրի կարգերին ենթարկվելու և հնազանդ լինելու պայմաններում, հայերը և մյուս քրիստոնյաները կարող էին հասնել մինչև բարձր վարձատրվող պաշտոններին կամ առևտրի միջոցով դրամագլուխ կուտակել:

Այս դարի առաջին տասնամյակում հանդես եկան երիտթուրքերը, որոնց հեգնանքով անվանեցին «առաջադիմականներ»: Նրանց փիլիսոփայությունը ներառնում էր էթնիկական և մշակութային մաքրման-զտման գաղափարը, որը կարելի էր իրականացնել միայն բնակչության՝ տարբեր միջոցներով տեղահանման միջոցով: Միևնույն ժամանակ հայերը տարված էին՝ ողջ աշխարհում տարածված ազգայնամոլական գաղափարախոսությամբ:

Այնուհետև եկավ Առաջին համաշխարհային պատերազմը: Օսմանյան կայսրության գործերը վատացան: Ինչպես միշտ, սկսեցին փնտրել քավության նոխազին: Հինգերորդ շարասյան լրտեսներին տեսնում էին ամենուր՝ հիշեք թե ինչ պատահեց շփոթված իտալացի մատուցողներին 1940 թվականին Լոնդոնում կամ ճապոնական ծագումով դժբախտ ամերիկացիներին Կալիֆորնիայում 1942-ին: Վերջապես մեղադրյալները գտնվեցին՝ առաջին հերթին հայերը:

Թե ինչ տեղի ունեցավ հետո՝ մենք բոլորս լավ գիտենք, չնայած պետք է խոստովանեմ. ես չգիտեի, որ ամեն ինչ եղել է այդքան սարսափելի վատ, ինչպես նկարագրեց ազնվագույն բարոնուհին: Պատահածը, այնուամենայնիվ, իրոք սարսափելի էր: Ես չեմ ձգտում ավելի

մեղմ ձևով ներկայացնել հայերի տանջանքները: Այնուամենայնիվ ես գտնում եմ, որ դա ցեղասպանություն չէր, ինչպես այդ բառը շատերն են հասկանում: Այն, օրինակ, անհամեմատելի է Չինաստանի փորձին՝ հիմնովին վերացնել տիբեթցիների ինքնությունը և մշակույթը: Ավելի նվազ է նման այն նացիստների փորձին՝ սկսած 1942 թվականից՝ վերացնել հրեաների ցեղը աշխարհի երեսից:

Թերևս թվարկեմ տարբերություններից մի քանիսը: Հրեաները միշտ եղել են գերմանական լավ քաղաքացիներ և խիզախորեն կռվել են հանուն Գերմանիայի՝ Առաջին համաշխարհային պատերազմի օրերին, ընդ որում նրանցից շատերը արժանացել էին Երկաթե խաչի շքանշանին, մինչդեռ հայերից ոմանք, չնայած ոչ բոլորը, տրամադրված էին Թուրքիայի իշխանությունների դեմ: Դրա համար, անշուշտ, կային հասկանալի պատճառներ: Հրեաները երբեք վրեժ չեն լուծել Գերմանիայի քաղաքացիներից, մինչդեռ այն հազվագյուտ դեպքերում, երբ հայերին առիթ էր ընձեռնվում՝ ինչպես, օրինակ, Առաջին համաշխարհային պատերազմի վերջին ռուսների՝ արևելյան Թուրքիա ներխուժելու ժամանակ, նրանց թերևս կըրկին հասկանալի պատճառով փոխհատուցում էին մահմեդական բնակչությանը:

Առավել կարևոր է այն, որ հրեաներին հետապընդում էին ամենուր՝ ինչպես Գերմանիայում, այնպես էլ մայրցամաքի նրա կողմից զավթած երկրներում, անգամ պատերազմի վերջին օրերին Եվրոպայում, մինչդեռ դաժանությունները հայերի նկատմամբ սահմանափակվում էին հիմնականում արևելյան և կենտրոնական Անատոլիայի սահմաններում: Հայկական համայնքի հիմնական մասը Կոստանդնուպոլսում և շրջակայքում բռնության ենթարկվեց: Անձամբ ես ունեցել եմ մեկ հայ բարեկամ, որի ծնողները Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին ապրել էին Կոստանդնուպոլսում:

Ավելին, չնայած այն բանին, որ Օսմանյան կառավարության կողմից՝ հայերի բռնագաղթը Ռուսաստանի սահմանամերձ շրջաններից դեպի Սիրիա անկասկած

հանգեցրեց ահավոր տանջանքների (ճիշտ այնպես, ինչպես Երկրորդ համաշխարհային տարիներին ճապոնական ռազմագերիներին և եվրոպական ու ասիական խաղաղ բնակչությանը՝ բռնի երթերի ընթացքում), մահվան դեպքերը գաղթի առավել պատահական, քան հիմնական նպատակն էին:

Միևնույն ժամանակ, քրդերի և Թուրքիայի այլ բնակիչների կողմից հազարավոր հայերի սպանությունը չէր կազմակերպված կառավարության կողմից՝ չնայած որ կառավարությունը, ես դա ընդունում եմ, կարող էր ավելի աչալուրջ լինել այդ հարցում: Այդ ջարդերը մասամբ հետևանք էին կրոնական ատելության՝ ինչպիսին եղել է 150 կամ ավելի տարիներ Բալկաններում: Հիշեք թե ինչպես էին ուղղափառ և կաթոլիկ քրիստոնյաները սպանում միմյանց Հարավսլավիայում՝ սոսկ սխալ խաչակնքվելու պատճառով, մասամբ էլ տնտեսական առավել հաջողակ խմբերի նկատմամբ վրդովմունքի, ինչը համեմատելի է չինական փոքրամասնության դեմ՝ պարբերաբար բռնկվող ատելության հետ Հարավ-արևելյան Ասիայում, որտեղ գերակշռում է մահմեդական բնակչությունը:

Չնայած այն փաստին, որ Թուրքիայում այսօր ապրողներից ոչ մեկը մեղավոր չէ 1915 թվականի դեպքերի համար և որ մեղքը միայն մի կողմինը չէ, ես նույնպես ցանկանում եմ, որպեսզի Թուրքիայի բարեկամները ու մտերիմները որոշակի ցանկություն հայտնեին անմեղ զոհերի նկատմամբ, եթե ես կարող եմ այդպես արտահայտվել, հրապարակայնորեն՝ ինչպես շատերն անում են անձնապես: Ես նույնպես կցանկանայի, որպեսզի նրանք դադարեին պնդել, որ հայերը Անատոլիայում նորեկներ են՝ ճիշտ այնպես, ինչպես բախտի քմահաճույքով սերբերն են պնդում, որ ալբանացիները նորեկներ են Կոսովոյում:

Ինչևէ, որպես մեկը, ով բազմիցս եղել է Թուրքիայում վերջին 45 տարիների ընթացքում, ես կարող եմ հավաստիացնել Լորդերի Պալատին, որ մենք երբեք չենք կարող ստիպել այնպիսի հպարտ մի ժողովրդի, ինչպիսիք

թուրքերն են, փոխել նրանց հայացքները՝ թափ տալով նրանց վրա մեղադրող մատը, ավելի դժվար է հասնել նույն նպատակին՝ որակելով նրանց նախնիներին որպես Պոլ Պոտի կամ Հիտլերի նմանակներ:

ԿՈՄՍ ԿԱՐԼԱՅԼ. Ազնվագույն լորդեր, ես իմ շնորհակալությունն եմ հայտնում ազնվագույն բարոնուհի, տիկին Քոքսին՝ այս հարցը ներկայացնելու համար: Այն հանգամանքը, որ մենք քննարկում ենք նշված ահավոր դեպքերը՝ դրանից մոտ երեք քառորդ դար հետո, վկայում է նախ, որ այս կողմերի բնակիչները խորապես ցավում են բուն ցեղասպանության փաստի կապակցությամբ: Երկրորդը՝ դա հաստատում է այն ջերմ բարեկամությունը, որ երկար տարիներ եղել է բրիտանական և հայ ժողովուրդների միջև և այն, որ մենք պաշտպանել ենք նրանց՝ այդ ահեղ դեպքերի ժամանակ: Այն նաև տուրք է հարգարժան բարոնուհու և կոմս՝ լորդ Շենոնի արիության ու համառության, որոնցով նրանք անդադրում աշխատել են ի շահ հայերի:

Ես սկսում եմ արտահայտել իմ հիացմունքը թուրք ժողովրդի արժանիքների հանդեպ՝ մի ժողովրդի, որը մեր արժանապատիվ հակառակորդն էր Գալիպոլի թերակղզում 1915 թվականին, երբ այդ դաժանությունները տեղի ունեցան, որը մեր դաշնակիցն էր Կորեայում և մեր գործընկերը NATO-յում, որին ես պատիվ եմ ունեցել ծառայել:

Ես պետք է պատմեմ ձեզ մի իրական պատմություն Կորեական պատերազմից: Ամերիկյան, բրիտանական և թուրք մի խումբ զինծառայողներ չինացիներին գերի էին ընկել: Նրանց պահում էին ստորացուցիչ և սարսափելի պայմաններում: Նրանցից մի քանիսը ենթարկվել էին կտտանքների: Տասնիննամսյա, իսկ ոմանց համար ավելի երկար գերությունից հետո նրանք ազատվեցին: Կյանքի հետագա տարիներին նրանցից շատերը տառապում էին հոգեկան և ֆիզիկական խախտումներից:

Դաշնակիցների համար հետաքրքիր էր նշել, որ ի համեմատ ամերիկացիների և բրիտանացիների, թուրքե-

Ա 21398 II

որ տարան այդ ամենը ավելի թեթև: Երբ նրանց հարցրին ի՞նչն է պատճառը, ի՞նչ առավելություն ունեին ամերիկացիների և բրիտանացիների նկատմամբ, նրանք պատասխանեցին. «Չինացիները մեզ ավելի լավ էին վերաբերվում, քան մեր սեփական ժողովուրդը»: Կարծում եմ դա թուրքական հոգեբանության վառ օրինակ է:

Այնուամենայնիվ, ես բոլորովին էլ հիացած չեմ՝ 1974 թվականին Կիպրոսում թուրք որոշ ղեկավարների և պաշտոնական անձանց վարքով, երբ նրանք ներխուժեցին այդ կղզին, չնայած ես չէի կարող այն ժամանակ քննադատել նրանց, քանի որ ես նույնպես ծառայում էի Միացյալ Ազգերի դրոշի ներքո: Ես նույնպես չեմ հիացած նրանց կողմից մարդու իրավունքների խախտման վերջին դեպքերի կապակցությամբ: Հուսով եմ, որ մենք ավելին կիմանանք այդ մասին իմ հարգարժան բարեկամ և ազգակից լորդ Օվբերիից:

Ես խորապես հարգում եմ հայ ժողովրդին: Թևակոխելով երրորդ հազարամյակ, մենք պետք է հիշենք, որ Հայաստանն առաջին պետությունն էր աշխարհում, որն ընդունեց քրիստոնեությունը: Հայերը վերապրած ժողովուրդ են: Լինելով Օսմանյան և Սովետական կայսրությունների կազմում, նրանք, այնուամենայնիվ, գոյատևեցին, որպեսզի 1991 թվականի սեպտեմբերի 21-ին նորից ձեռք բերեն ազատություն և ստեղծեն անկախ պետություն: Տա Աստված, որ նրանք մնան այդպիսին՝ նրանք միանգամայն արժանի են դրան:

Ինչպես հիշեցրեց մեզ հարգարժան բարոնուհի՝ տիկին Քոքսը. «ցեղասպանություն» (genocide) տերմինը ստեղծվել է 1948 թվականին: Այդ տարվանից ուժի մեջ մտավ ցեղասպանության կանխման մասին ՄԱԿ-ի կոնվենցիան: Ես չեմ խնդրում ձերդ գերազանցություններին չեղյալ համարել այն, եթե անգամ այդ տերմինները մենք նոր ենք լսում: Ես գերադասում եմ սահմանել «ցեղասպանությունը» որպես մեծ մասշտաբի սպանություն: Ես օգտագործում եմ «մեծ» բառը խորը հեգնանքով և հակակրանքով, հաշվի առնելով այն 600 000 մարդկանց, բոլորը

խաղաղ բնակիչներ, որոնք զրկվեցին կյանքից 1915-ին:

Ոմանք առարկում են, ասելով, որ այն ժամանակ պատերազմ էր և որ այդ դեպքերը ինչպես և մեր օրերին, անխուսափելի են պատերազմում: Սակայն 1915 թվականի դեպքերը տեղի են ունեցել և դա ցեղասպանություն էր: Եկեք ընդունենք այդ փաստը: Մյուսները պնդում են, որ դա մեր դարի առաջին ցեղասպանությունն էր և կարևոր է, որպեսզի մենք ճանաչենք այն, չհաշտվենք ու չմոռանանք: Սակայն ես կարծում եմ, որ մեր իսկ պետությունը մոտ է եղել ցեղասպանություն իրագործելու մինչև 1915 թվականը: Հիշեցնում եմ Ձերդ գերազանցություններիդ, որ 1901 թվականից ի վեր Հարավային Աֆրիկայում՝ երկրորդ բուրական պատերազմի օրոք 4000 կին և 16000 բուր ազգի երեխաներ են անհետացել 8000 բետոնե խցերում՝ կոչված համակենտրոնացված ճամբարներում:

Այդ ժամանակի բրիտանական կառավարությունը որոշակի պատասխանատվություն պետք է կրի այդ դեպքերի համար, որոնք իրագործել են իր իսկ պաշտոնյաները իր անունից: Ընդունենք, որ դա բիծ է մեր հեղինակության վրա: Դա առիթ դարձավ, որպեսզի իմ կուսակցության ղեկավարը, սըր Հենրի Կեմպբել-Բաներմանը հարց բարձրացներ. «Ե՞րբ է լինում, որ որևէ պատերազմը նման չէ պատերազմի»: Նրա սեփական պատասխանը հետևյալն էր «Երբ այն տարվում է բարբարոսական մեթոդներով»:

Ես հուսով եմ, որ թուրքական, բրիտանական և մյուս կառավարությունները 1915 թվականի դեպքերը Հայաստանում կճանաչեն որպես ցեղասպանություն՝ եթե անգամ նրանք չկարողանան իրենց ստիպել դա անել հրապարակավ: Սակայն, ինչպես ավելի վաղ ես ասել եմ նախարարին, ես գերադասում եմ նայել առաջ, ոչ թե ետ, քանի որ մենք մտնում ենք նոր հազարամյակ և ես համոզված եմ, որ հարգարժան բարոնուհին նույնպես կցանկանա անել նույնը, երբ նա հանդես կգա պաշտոնական փաստաթղթով:

Բնակչության վիճակագրությունը երբեմն կարող է

օգտակար ուղեցույց լինել: Այսօր 3,7 միլիոն հայեր ազատորեն ապրում են իրենց հայրենիքում, 5,3 միլիոն հայեր, սփյուռքի մի մասը, ապրում են արտերկրում, բոլորը ազատության մեջ: Մեր բախտը բերել է, որ այդ 5,3 միլիոնից 10 000 մարդ ապրում ու աշխատում են ազատորեն մեր հայրենիքում՝ Լոնդոնում, Մանչեստերում և այլուր: Նրանք ծառայում են մեր հասարակությանը որպես բժիշկներ, իրավաբաններ և բիզնեսմեններ: Մենք շնորհակալ ենք այն ամենի համար, ինչ նրանք անում են այստեղ և ես դիմում եմ տիկին նախարարին, այժմ, երբ Հայաստանը ազատ ու անկախ է, նորից վերադարձնենք հայ ժողովրդին մեր երախտագիտությունը՝ տալով ավելին, քան տվել են մեզ այդ 10 000 հայերը:

Ես անում եմ մի քանի առաջարկություններ, որոնք հարգարժան բարոնուհին կարող է հաշվի առնել: Առաջինը. մենք պետք է ուշադիր քննարկենք և արագորեն արձագանքենք Հայաստանի կառավարության ամեն մի խնդրանքին՝ ուղղված նրանց անկախությունը և նոր ձեռք բերած ժողովրդավարական համակարգը պահպանելուն: Այնուհետև մենք պետք է ցույց տանք նրանց հարևաններին, որ մենք չենք հանդուրժի, որպեսզի նորից կրկնվի այն, ինչ տեղի է ունեցել դարի սկզբին:

Երկրորդը. արդյո՞ք Նորին Մեծություն Կառավարությունը չի օգտագործելու ԵԱՀԽԿ-ի միջոցով իր ազդեցությունը՝ Լեռնային Ղարաբաղի շուրջ տարվող վեճը արդար և երկարատև խաղաղությամբ պսակելու նպատակով, ինչը վերջ կտա տարածաշրջաններում տիրող անառողջ մթնոլորտին և անհանգստությանը:

Երրորդ. արդյո՞ք հնարավոր չէ անհապաղ բացել Երևանում բրիտանական հյուպատոսարան: Ինչո՞ւ պետք է ութ տարի անցնի, որպեսզի դա հնարավոր դառնա:

Չորրորդ. Արդյո՞ք հնարավոր չէ՝ հազարամյակի մուտքը նշելու համար աջակցել Բրիտանիայում Հայ բարեկամների ընկերությանը, որը ցանկանում է Լոնդոնի տնտեսագիտության դպրոցում կամ Լոնդոնի համալսա-

բանում՝ Արևելյան և Աֆրիկյան ուսումնասիրությունների դպրոցում հաստատել Հայկական ուսումնասիրությունների ամբիոն:

Վերջապես, մենք Հայաստան ենք ուղարկել 7 միլիոն ֆունտ ստեռլինգ արժողությամբ ապրանքներ և որոշակի քանակ ետ ստացել: Շուտով գալու է երրորդ հազարամյակը: Հարգարժան բարոնուհին կարող է չցանկանա, որպեսզի Կառավարությունը վերանայի իր նախկին որոշումը՝ չընդունել 1915 թվականին հայերի դեմ թուրքերի գործողությունները որպես ցեղասպանություն: Ափսոս, եթե նա շարունակի իր մշտական պնդումը: Ինչևէ, հարգարժան նախարարին և Արտգործնախարարությանը արժե հիշեցնել բիբլիական հանրահայտ պատմությունը: Այն վերաբերում է կնոջը, որին մեղադրում էին ամուսնական դավաճանության մեջ: Քրիստոսին հրավիրեցին դատել նրա վարքը կամ գուցե ճիշտ է ասել՝ զանցանքը: Դրա փոխարեն նա ասաց կնոջը, որ գնա ու էլ մեղք չգործի: Ես հուսով եմ, որ գալով այս երեկո Dispatch Box* նախարարը բարձրաձայն և հստակորեն կդիմի թուրքական և մյուս երկրների կառավարություններին, որոնք հետապընդել կամ ցեղասպանության են ենթարկել իենց հարևաններին՝ օրինակ նախկին Խորհրդային Միությանը՝ Մերձբալթյան երկրներին՝ Էստոնիային, Լատվիային և Լիտվային, «երբեք այլևս չկրկնեք դա նորից» կոչով:

ՎԻԿՈՆՏ ՎԵՎԵՐԼԻ. Ազնվագույն լորդեր, պարզապես ես չէի խորհուրդ տալիս կառավարությանը դիմել նման միջոցի: Ո՞ւրտեղ և ինչո՞վ է անցյալի չար արարքների ճանաչումն ավարտվելու: Պատերազմի այն տարիներին ահավոր չափերի տանջանքներ են ապրել մասնակից բոլոր կողմերը:

Անշուշտ, ես ընդունում եմ, որ հայերը տառապել են: Սակայն պաշտոնական ճանաչումը կստեղծեր վնասակար և վիճահարույց նախադեպ, որը միայն կսրեր ա-

---

* Լորդերի պալատում պաշտոնական փաստաթղթերը ներկայացնելու սրահ:

ռանց այն էլ անկայուն իրավիճակը: Մենք պետք է հիշենք նաև, որ պատմությունը հիմնականում կամ միշտ մեկնաբանվում է միտումնավոր ձևով և այդ իսկ պատճառով անվստահելի է և հակասական:

Աշխարհն այսօր էականորեն այլ է, սակայն այն դեռևս հեռու է խաղաղ լինելուց: Հայաստանը բարեկամների կարիք ունի և առաջարկվող միջոցը միայն կհանգեցներ միմյանցից հարևանների օտարացմանը: Բարեբախտաբար մենք թևակոխում ենք ռեգիոնալիզմի՝ այն է ռեսուրսների փոխադարձ օգտագործման և փոխադարձ պատասխանատվության դարաշրջանը: Դրա հետ է կապված ապագայի մեր լավագույն հույսը:

Իմ կարծիքով առավել կարևոր խնդիր է՝ երբ ենք մենք ունենալու պարզ ուղեցույցներ՝ ազգերի ինքնորոշման և տարածքային անձեռնմխելիության իրավունքների միջև գոյություն ունեցող հակասության և ուրիշ պետության գործերին միջամտելու վիճելի խնդրի վերաբերյալ: Ես գտնում եմ, որ դա մի խնդիր է, որը մենք պետք է լուծենք նոր աշխարհակարգ հաստատելու ընթացքում:

ԼՈՐԴ ԲԻՖԵՆ. Ազնվագույն լորդեր, ինչպես և կոմս լորդ Շենոնը, ես ևս Անգլո-հայկական ընկերության անդամ եմ և ինձ համար հաճելի է լինել այդ դերում՝ այն խորը հարգանքի պատճառով, որ ես տածում եմ հայ ժողովրդի, նրա պատմության և քրիստոնեական արժեքների նվիրվածության հանդեպ: Այդ ենթատեքստում ես հիացած եմ իմ թանկագին բարեկամ՝ բարոնուհի Քոքսի ելույթի բուն էությամբ: Նա ներկայացրեց մեզ Առաջին համաշխարհայինի տարիներին հայ ժողովրդի տանջանքների նկարագիրը, որը չափազանց տպավորիչ էր և որի նպատակն է արթուն պահել մարդկանց խիղճը ողջ աշխարհում:

Ես պետք է օգտագործեմ ինձ տրված կարճ ժամանակը ոչ թե թվարկելու համար հայերի տանջանքները վկայող փաստեր, այլ ասելու, որ այս Պալատում մենք ապրում ենք անցյալի արձագանքների ազդեցության տակ: Մենք ապրում ենք Բալկաններում մրցակցող կող-

մերի իշխանության և դաժանության խորը բրիտանական հոգսով: Մենք ապրում ենք Գլադստոնի և Միդլոթյան կամպանիայով, բաշի-բոզուկներով, ինչպես նաև այն ժամանակների Եվրոպայի հարավ-արևելքում Թուրքիայի գերակայության խնդրի հետ կապված խորը անհանգստությամբ: Սա մի առիթ է լոկ հիշեցնելու մեզ այդ մասին, որ քանի մենք չենք ապրում մեր պատմությամբ, չենք լիցքավորվում այն զգացումով, որ թելադրում են նրա մեթոդները, ապա մենք զրկում ենք մեզ որևէ հարցի հասարակական քննարկման գլխավոր աղբյուրից:

Ճշմարտությունն այն է, որ ցեղասպանությունը, ջարդերը և վայրագությունները տասնամյակներ շարունակ բնորոշ են եղել Եվրոպայի այդ մասի և Ասիայի համար: Ես դա չեմ ասում ինչ-որ ինքնագոհության զգացումով, այլ միայն ի նշան վրդովմունքի ու տագնապի, որ զգացել են Գլադստոնն ու նրա սերունդը աշխարհի այդ մասի նկատմամբ: Դա միայն Բրիտանիայի՝ դեպի Հընդկաստան տանող ճանապարհ հարթելու խնդիրը չէր: Ըստ էության դա ճիշտ ժամանակին հնչած ուղերձ է, երբ մենք քննարկում ենք արտաքին քաղաքականության մեջ բարոյականության տեղը և այն գործողությունների, որոնք կարող են նպաստել այդպիսի քաղաքականության հաստատմանը, այն է՝ այսօրվա վերջին բոլոր նրանք, ովքեր իրականացնում են էթնիկական զտում կամ ցեղասպանություն, ճանաչվեն որպես այդպիսիք իրական քաղաքականության շրջանակներում, քանի որ մենք չենք կարող ապրել անընդհատ կրկնվող հեղափոխությունների, վերահաշտեցումների և վեճերի աշխարհում:

Կա իրական քաղաքականություն այս ամենի վերջում և ես հաճույքով եմ նշում, որ այս քննարկումը հանգեցրեց Թուրքիայի դիրքորոշման պարզաբանմանը, ինչպես նաև Հայաստանի, որի համակրողն ու պաշտպանն եմ ես:

Ես դա ասում եմ, քանի որ այն բախումներից հետո, որ տեղի են ունենում այժմ Բալկանյան երկրներում, ուշ թե շուտ կհաստատվի որոշակի ապրելաձև և վիճակ-

ներից ոչ մեկին չի կարելի հասնել օգտագործելով լոկ խաչակիրներին հատուկ ոգևորվածությունը: Օրվա վերջին, մենք պետք է՝ անկախ նրանից, թե ինչքանով տհաճ կլինի այն շունչը, որից տառապելու են մեր հարևանները, մենք պետք է նստենք և քննարկենք տվյալ հարցը, հավատալով, որ կան ավելի հաճելի բաներ, քան օդային ռմբակոծումները:

ԼՈՐԴ ՊԻՐՍՈՆ. Ազնվագույն լորդեր, ինչպես արդեն զգուշացրել էի, ես կվերցնեմ միայն մի քանի րոպե Ձերդ գերազանցությունների ժամանակից՝ օգտագործելով կարճ ընդմիջումը: Պետք է ասեմ, որ ես, ինչպես միշտ, չափազանց ազդված եմ այս ողբերգության պատմության՝ իմ հարգարժան բարեկամ, տիկին Քոքսի նկարագրումից: Ես կարծում եմ, որ հարգարժան լորդ Մոնսոնի կողմից դա մեծահոգություն էր, երբ նա ասաց, որ հայկական ցեղասպանությունը չի համարում «ցեղասպանություն» բառի այն իմաստով, ինչպես դա հասկանում է մարդկանց մեծամասնությունը և երբ նա ազնվորեն խոստովանեց, որ ծանոթ չէր իմ ազնվագույն բարեկամ՝ տիկին Քոքսի մեջ բերած փաստերին: Ինձ մի փոքր շփոթեցրեց ազնվագույն վիկոնտ, Լորդ Վեվերլիի դիրքը, երբ նա հարցրեց՝ որտե՞ղ է ավարտվելու անցյալի չարագործությունների ճանաչումը՝ եթե Միացյալ Թագավորության կառավարությունը ընդունի ճշմարտությունը հայկական ցեղասպանության մասին: Պետք է ասեմ հարգարժան վիկոնտին, որ ես առևտրական գործընկերներ ունեմ Թուրքիայում: Ես չգիտեմ նրանցից որևէ մեկին, որը չգերադասեր, որ նրա կառավարությունը ձերբազատեր իրեն այդ սարսափելի դեպքերից: Ուրեմն ես հարցնում եմ նրան, ինչպես իհարկե նաև տիկին նախարարին, որը պետք է պատասխան տա կառավարության անունից. ի՞նչ վնաս կա խոստովանության մեջ: Արդյո՞ք այն միշտ չի նշանակում հոգու մաքրում: Եթե դա տեղի ունենա և եթե մեր կառավարությունը խրախուսի այդ քայլը, դա կունենար չափազանց առողջարար նշանակության ողջ տարածքի համար:

ԼՈՐԴ ՕՎԲԵՐԻ. Հարցը այն չէ արդյոք 1915-1916 թվականների դեպքերը տեղի են ունեցել, այլ այն՝ արդյոք դրանք կարող են սահմանվել որպես «ցեղասպանություն»: Այս երեկո մենք լսեցինք այս հարցին տրված տարբեր պատասխաններ, տարաբնույթ պատասխաններ ենք ստացել նաև մեր նախարարներից: Օրինակ, նրանցից մեկը՝ Ջոյս Կուինը մեկ այլ տեղ ասել է, որ այսօրվա կառավարության գործը չէ գնահատել անցյալի դեպքերը՝ ժամանակակից արժեքների և մոտեցումների տեսանկյունից նրանց դատապարտելու նպատակով: Ես թույլ եմ տալիս ինձ չհամաձայնել նրա հետ: Նա մոռանում է Սանտայանայի ասացվածքը. «Նրանք, ովքեր մոռանում են անցյալը, դատապարտված են կրկնելու այն»:

Նա նույնպես մոռանում է, որ ցեղասպանության մասին կոնվենցիան, որից մեջբերումներ արեց ազնվագույն բարոնուհին. «ընդունում է, որ պատմության բոլոր փուլերում ցեղասպանությունը մեծագույն կորուստներ է հասցրել մարդկությանը»:

Ազնվագույն բարոնուհի՝ տիկին Քոքսը, ինչպես նաև ազնվագույն կոմս՝ լորդ Շենոնը հիշեցրին Հիտլերի տխրահռչակ դիտողությունը. «Ո՞վ է այսօր խոսում հայերի ոչնչացման մասին»:

Ես ընդգծում եմ «ոչնչացում» բառը: Հիտլերը անշուշտ տեղյակ էր հայկական ցեղասպանության մասին և օգտագործում էր այն որպես օրինակ: Այսպիսով դա մեր գործն է՝ դատապարտել այդ հանցագործություններն այսօր:

Համապատասխանաբար, ազնվագույն բարոնուհի՝ տիկին Սայմոնսը միանգամայն այլ կարծիքի է: Նա ասում է, որ իրենց հսկողության տակ գտնվող հայերին վերացնելու մասին՝ թուրքական կառավարության հատուկ որոշման վկայության բացակայության պայմաններում Բրիտանական կառավարությունը երբեք չի դիտել այն տարիների դեպքերը որպես ցեղասպանություն: Սինչդեռ այն ժամանակ ոչ ոք չի կասկածել դրանում: Կառավարության հանրահայտ Կապույտ գրքում (Blue

Book) 1916 թվականին վիկոնտ Բրայսը նկարագրում է քննարկվող դեպքերը որպես «մի փորձ՝ տեղահան անել մի ամբողջ ժողովուրդ, առանց հաշվի առնելու տարիքն ու սեռը, որի դժբախտությունը եղել է նրանում, որ պատկանել է մի կառավարության, որը զուրկ է եղել խղճից ու գթասրտությունից»:

Թուրքերը մերժում են այդ վկայությունները, որակելով դրանք որպես պատերազմի քարոզչություն, սակայն վկայությունների մեծ մասը պատկանում է չեզոք կողմին, որոշ մասը՝ Թուրքիայի դաշնակից երկրների քաղաքացիներին, այդ թվում գերմանացիներին, իսկ մնացած ամենաէականը՝ ցեղասպանության վերապրածներին: Կապույտ գրքի վկայությունները հաստատվել և հարստացել են բազմաթիվ այլ աղբյուրների շնորհիվ, ներառյալ այն նյութերի, որ կուտակվել են պատերազմի հանցագործությունների դատավարություններից՝ կայացած 1918 թվականին դաշնակիցների հաղթանակից հետո:

Դժբախտաբար, Բրիտանիան մասամբ մեղավոր էր, ինչպես պարոն Լլոյդ Ջորջն է նշում իր հուշերում՝ «1915 թվականի ողջակիզում»-ի մեջ: Բրիտանիան ապահովեց 1878 թվականի Բեռլինի պայմանագրով ռուսական զորքերի դուրս բերումը Թուրքիայի հայկական գավառներից: Եվրոպական պետությունները պարտավորված էին ապահովել այդ գավառներում հայերի անվտանգությանն ուղղված միջոցառումների վերահսկողությունը: Սակայն երբ եկավ փորձառության պահը՝ 1894 թվականի Սասունի ջարդերը և հաջորդ երկու տարիներին հետևած բազմաթիվ կոտորածները, մենք թեքեցինք նրանցից մեր երեսը:

Եթե լորդ Մոնսոնը ցանկանում է խորանալ այդ երևույթի պատմության մեջ, նա պետք է սկսի ոչ թե 1915 թվականից, այլ ցեղասպանության նախադեպերից, որոնք տեղի են ունեցել դրանից շատ տարիներ առաջ: Սուլթան Աբդուլ Համիդը ժամանակի Միլոշևիչն էր, որը վարպետացել էր արևմտյան պետությունները միմ-

յանց դեմ տրամադրելու մեջ և մտածում էր միայն այն մասին, թե մինչև ո՞ւր կարող էր հասնել գնալով այդ ուղղությամբ: Սասունը, եթե կամենում եք, Եվրոպայի կամքի փորձությունն էր՝ ինչպես մի դար անց դարձավ Սրեբրենիցան: Քսանչորս գյուղերի բնակչությունը գրեթե ամբողջովին ոչնչացված էր: Գելիզիզանում երիտասարդներին կապում էին միմյանց և կենդանի հրկիզում: Մեկ այլ գյուղում 60 կանանց լցրել էին եկեղեցու մեջ, բռնաբարել խմբով և սպանել: Ընդհանուր առմամբ Աբդուլ Համիդի ջարդերի երկու տարիների ընթացքում սպանվել էր մոտ 200 000 հայեր, միևնույն ժամանակ օսմանյան իշխանությունները հայտնաբերեցին իրենց համար, որ եվրոպացիները մրցելով միմյանց հետ իրենց զայրույթն արտահայտելու մեջ, երբեք գործը չէին հասցնում միջամտելուն: 1894-1896 թվականների ջարդերը, այսպիսով, փորձ էր՝ երկու տասնամյակ անց կազմակերպած ցեղասպանության համար՝ ճիշտ այնպես, ինչպես դաժանությունները Բոսնիայում անխուսափելիորեն հանգեցրին այսօր Կոսովոյում տեղի ունեցող ցեղասպանությանը: Այդ զուգահեռը Կոսովոյի հետ նշեց ինչպես ազնվագույն բարոնուհին, այնպես էլ լորդ Շենոնը:

Երբ 1908 թվականին իթթիհադիստները գրավեցին իշխանությունը, կոտորածները դեռ շարունակվում էին: 1909 թվականի Ադանայի ջարդերում զոհվեց 25000 մարդ: Նոր կառավարությունը այնուհետև ակտիվացրեց «Հատուկ կազմակերպությունը» որպես ռազմականացված զորամաս, որը ղեկավարում էին կաղրային սպաներ և որի պարտականությունն էր վերահսկել և չեզոքացնել ներքին թշնամուն: Նրանք սկսեցին հավաքել տվյալներ հայ ղեկավարների մասին, որոնց պետք էր ոչնչացնել: Ինչպես արդեն ասվեց, պատերազմի բռնկումը հնարավորություն տվեց իթթիհադիստներին իրականացնելու ցեղասպանության հետ կապված իրենց պլանները: Գերմանացիները գիտեին ինչ է տեղի ունենում, սակայն կայզերը հրամայեց ողջ ռազմական և դիվանագիտական անձնակազմին պահել լռություն՝ ռազմական գործողություններ-

ին չխանգարելու համար: Մինչդեռ գերմանական դեսպան Վանգենհայմը, որից արդեն մեջբերում էր արել ազնվագույն բարոնուհի՝ տիկին Քոքսը, նշել է, որ «Հայերին արմատապես վերացնելու քաղաքականության իրականացումը հետևանք էր միջազգային համայնքի կողմից խրախուսվող վերափոխումների իրականացման փորձերի»:

Դաշնակիցները չէին կասկածում, թե ով է մեղավոր այդ ամենի համար: 1915 թվականի մայիսի 24-ին նրանք հրապարակեցին համատեղ հայտարարություն, որը մեղադրում էր «օսմանյան իշխանություններին՝ ջարդերը խրախուսելու և հաճախ՝ իրագործմանը օգնելու մեջ», ապա նշվում էր. «Հաշվի առնելով Թուրքիայի այդ նոր հանցագործությունները մարդկության և քաղաքակրթության հանդեպ, դաշնակից երկրների կառավարությունները հրապարակայնորեն հայտարարում են, որ նրանք անձնապես պատասխանատու են համարում օսմանյան կառավարության բոլոր անդամներին և նրանց այն գործակալներին, ովքեր ներգրավված են եղել այդ ջարդերի մեջ»:

Հայ առաջնորդների ձերբակալությունները 1915 թվականի ապրիլին կազմակերպել էր ինքը՝ կառավարությունը: 1915 թվականի մայիսին ներքին գործերի նախարարությունը հրապարակեց տեղահանումների մասին ժամանակավոր օրենք, համաձայն որի իրենց տներից պետք է վտարվեր Օսմանյան կայսրության ողջ հայ բնակչությունը, այլ ոչ միայն նրանք, ովքեր ապրում էին Արևելյան Անատոլիայում, ինչպես կարծում է ազնվագույն լորդ Մոնսոնը: Սա նույնպես կառավարության արած գործն էր: Ծառայության տարիքի բոլոր հայ տղամարդիկ զորակոչված էին բանակ: Որոշ ժամանակ աշխատանքային վաշտերում օգտագործելուց հետո, նրանց գրեթե բոլորին սպանել են՝ ստիպելով մի մասին գերեզման փորել իրենց իսկ համար: Սա նույնպես իրագործել էին կառավարությունը և նրա ղեկավարները:

Պատերազմից հետո դաշնակիցները որոշում կա-

յացրին այն մասին, թե ինչպես պետք է կիրառվեն մարդկային օրենքները և հասարակական խղճի թելադրանքները՝ պատերազմի ընթացքում խաղաղ բնակչության ձանդեպ հանցագործության նկատմամբ, այնուհետև կազմվեց դատարան՝ այդ հանցագործությունները դատապարտելու նպատակով: Բրիտանացիները ձերբակալեցին ռազմական հանցագործությունների մեջ մեղադրվող 118 անձանց, մինչդեռ ֆրանսիացիներն ու իտալացիները՝ հուսալով օգուտ քաղել քեմալիստների կողմն ընդունելուց, սաբոտաժի ենթարկեցին միջազգային դատական ընթացքը:

Այնուամենայնիվ իթթիհադի պարագլուխները հեռակա կարգով մահվան դատապարտվեցին իրենց իսկ՝ թուրքերի կողմից: Հիմնական, ինչպես նաև Ստամբուլի հսկողության տակ երկրով մեկ անցկացված դատավարությունների ընդհանուր եզրակացությունն այն էր, որ տեղահանումների իրական նպատակը՝ Օսմանյան կայսրության տարածքում ողջ հայ բնակչության ոչնչացումն էր:

Չերդ գերազանցությունները հավանաբար հանդիպել են "Observer" ամսագրի՝ Սուրբ Զատկի կիրակնօրյա համարում Թոմաս Բերգենթալի կյանքի մասին ուշագրավ մի ակնարկ: Փրկվելով Աուշվիցի և Զախսենհաուզի համակենտրոնացված ճամբարների գերությունից, նա դարձավ Ամերիկայի Միացյալ Նահանգներում ականավոր իրավաբան: Նա ասում է, որ մարդկանց կյանքի վերադարձնելը ամենևին չի նշանակում մեղավորներին պատժել: Նա ասում է նաև. «Ազգը պարտավոր է դիմակայել իր անցյալին՝ ընդունելով բոլոր այն սխալները, որ կատարվել են նրա անունից»: Ժամանակից Թուրքիայի կողմից անցյալին դիմակայելու բացակայությունը անդրադառնում է ոչ միայն ցեղասպանության վերապրածների բոռների և ծոռների վրա, դա նաև այն հիմնական խնդիրներից է, որը խոչընդոտում է Թուրքիային՝ Եվրոպայի լիարժեք մասը դառնալուն և հայկական պետության հետ՝ այն ամենի, ինչ մնացել է հայ ժողովրդին իր պատմական տա-

բածքից, խաղաղ և վստահության պայմաններում ապրելու: Մշտապես չցանկանալով ասել ողջ ճշմարտությունը այդ սարսափելի հանցագործության մասին և տալ նրա իսկական անունը, մենք նպաստում ենք, որ նրա չարիքը շարունակի սնել նոր սերունդներին:

ԼՈՐԴ ՍՈՆՍՈՆ. Ազնվագույն լորդեր, ազնվագույն լորդ Օվբերիի հայտնությունները չափազանց հետաքրքիր են և ես, իհարկե, ի զորու չեմ հնարավորին չափով վիճարկել դրանք: Այնուամենայնիվ, նա պետք է համաձայնի, որ բոլոր այդ դեպքերը տեղի են ունեցել Օսմանյան կայսրությունում, այլ ոչ թե այսօրվա Թուրքիայի Հանրապետությունում: Կարո՞ղ է նա ենթադրել, որ այսօրվա ավստրիական կառավարությունը պետք է մեղանչի 85 տարի առաջ՝ խորվաթ աշխարհազորայինների նկատմամբ կատարած դաժանությունների համար:

ԼՈՐԴ ՕՎԲԵՐԻ. Պարոնայք, ես կոչ եմ անում հարգարժան լորդին զուգահեռ անցկացնել ժամանակակից գերմանական կառավարությունների հետ, որոնք ընդունել են Հիտլերի կողմից կատարած չարագործությունները, չնայած որ պատասխանատու չեն դրանց համար:

ԼՈՐԴ ՍՈՅՆԻՀԵՆ. Պարոնայք, ես շնորհավորում եմ իմ հարգարժան բարեկամին, տիկին Քոքսին՝ այսօրվա քննարկումն ապահովելու համար: Պարտքի այն զգացումն ու նվիրվածությունը, որ նա ցուցաբերում է օրվա կարևորագույն խնդիրների նկատմամբ, գրեթե չունի իր նմանը: Ինչպես ասաց իմ ազնվագույն բարեկամը, այսօրվա քննարկումը ողբերգականորեն տեղին է: Վեճը այն մասին, թե արդյոք որևէ հանցագործություն ինքնին արդարացնում է ցեղասպանության դաժան սահմանումը, մշտապես լինելու է Ձերդ գերազանցությունների Պալատի ծայրահեղ հետաքրքրության առարկան: Սակայն ընթացիկ իրադարձությունները առավել ընդգծեցին դրա կարևորությունը: 20-րդ դարի ավարտին մենք ականատես ենք դաժանությունների, ջարդերի, մարդկային տանջանքի ու վշտի, որոնք քիչ բանով են տարբերվում նրանից, ինչը ահ ու սարսափ էր ազդում դարասկզբին:

Մեզ շարունակում են տանջել միևնույն հարցերը. իրո՞ք անցած ութ տասնամյակները, որ տարել են անմեղ մարդկանց այդքան կյանքեր, քիչ բան են սովորեցրել և արդյո՞ք մենք ավելի մոտ ենք այն պահին, երբ վերջ կտրվի մարդու ատելությանը մարդու նկատմամբ: Երբ մենք տեսնում ենք ինչ է կատարվում այս տարի Կոսովոյում, թվում է՝ քիչ բան ենք սովորել, որպեսզի մարդկության դեմ անցյալ հանցագործությունները կարողանային ծառայել հաջորդների կանխմանը:

Լայնածավալ բանավեճերը և այս կարգի քննարկումները խնդրո առարկայի վերաբերյալ իրոք կարևոր են:

Քանի դեռ հայերը ողջ աշխարհում նշում են ամենամյա Հայկական Հիշատակի Օրը, ոչ ոք չի կարող ժխտել, ինչպես իմ հարգարժան բարեկամ, լորդ Քիֆենը ասաց, որ 1915-1923 թվերին հայ ժողովուրդը ապրել է անասելի չափերի ողբերգություն: Կասկած չկա, որ 1915 թվականի գարնանը սկիզբ առած իրադարձությունները ցանկացած չափանիշներով հանցագործություն են մարդկության դեմ՝ երբ Կոստանդնուպոլսում ավելի քան 200 հայ հասարակական, քաղաքական, մտավորական առաջնորդներ ձերբակալվել, աքսորվել և հետագայում ոչնչացվել են: Դրան հաջորդած բյուր հազարավոր հայերի անողորմ բռնագաղթը և ջարդերը մինչև այսօր էլ համարվում են այս դարի ամենասև էջերը: Ինչպես արդեն ասվեց, ջարդերի ընթացքում սպանված հայերի քանակը գնահատվում է 600 000-ից մինչև մեկ և կես միլիոն մարդ:

Այնուամենայնիվ, նախքան բրիտանական կառավարության կողմից այդ դեպքերը որպես ցեղասպանություն ճանաչելը, անհրաժեշտ է պատասխանել երեք առանցքային հարցերի: Առաջինը. արդյո՞ք հայկական ջարդերը ներկայացնում են իրենցից այն, ինչ այսօր մենք հասկանում ենք «ցեղասպանության» տակ: Երկրորդը. արդյո՞ք այդքան հայերի մահը Օսմանյան կայսրության ղեկավարների սիստեմատիկ և պաշտոնական լիազորված քաղաքականության բաղադրիչ մասն էր: Երրորդը.

ո՞րն է այն սահմանը, մինչև ուր կարող են տարածվել 1999 թվականին Բրիտանիայի կառավարության քայլերը՝ 1915 թվականի դեպքերը վերագնահատելու ուղղությամբ և ի՞նչ գործնական նպատակի կարող են ծառայել նման քայլերը:

Իմ հարգարժան բարեկամ տիկին Քոքսը ակնարկեց ցեղասպանության առավել տարածված սահմանումը՝ այն, որ նշված է 1948 թվականի դեկտեմբերի 9-ին Միացյալ Ազգերի Կազմակերպության կողմից ընդունված՝ ցեղասպանության կանխման և դատապարտման մասին կոնվենցիայի 2-րդ հոդվածում:

Համաձայն կոնվենցիայի՝ դատապարտելի է ոչ միայն ցեղասպանությունը որպես այդպիսին, այլ նաև ցեղասպանության նպատակով դավադրությունը, ցեղասպանության ուղղակի և հրապարակային հրահրումը, ցեղասպանության փորձը և մասնակցությունը դրանում: Ինչպես ասաց իմ հարգարժան բարեկամը, հիշյալ կոնվենցիայում ցեղասպանություն է համարվում որևէ ազգային, էթնիկական, ցեղային կամ կրոնական խմբի անդամների սպանությունը, այդ խմբերի մասնակիցներին մարմնական կամ հոգեկան վնաս պատճառելը, որևէ խմբի համար կյանքի այնպիսի պայմանների կանխամտածված ստեղծում՝ նախատեսված նրա ամբողջովին կամ մասնակի ոչնչացման համար, միջոցներ՝ նախատեսված այդ խմբի ներսում ծննդաբերության կանխարգելմանը, ինչպես նաև մարդկային մի խմբից՝ ամբողջովին կամ մասնակի ոչնչացման նպատակով երեխաներին բռնի կերպով մեկ այլ խումբ տեղափոխելը: Դա հենց այն սահմանումն է, որն օգտագործված է 1969 թվականի Ցեղասպանության ակտի (Genocide Act) մեջ:

Այսպիսով կարևոր է հարցում անել Կառավարությունն՝ պարզելու համար՝ արդյոք 1969 թվականի ցեղասպանության մասին Ակտի համաձայն Հայկական ջարդերը այսօր կարող են համարվել ցեղասպանություն:

Իմ ազնվագույն բարեկամ տիկին Քոքսը նկարագրեց 1915 թվականի խորապես ազդեցիկ դեպքերը, այն

դաժան ու անմարդկային վերաբերմունքը բազմաթիվ հայերի նկատմամբ՝ բռնագաղթի մահվան արշավների ընթացքում, համակենտրոնացված ճամբարներում: Կան հաշվարկներ, համաձայն որոնց հայկական բնակչության հավանաբար կեսը բռնի կերպով տեղահան էր արվել իրենց հայրենիքից՝ Օսմանյան կայսրության հյուսիս-արևելքից: Իմ հարգարժան բարեկամը առաջարկեց իրեն հատուկ պերճախոսությամբ ու անկեղծությամբ, 1915 թվականին հայ ժողովրդի նկատմամբ կատարվածը ճանաչել որպես ցեղասպանություն: Զինված համոզիչ փաստարկներով, նա և մյուս հարգարժան լորդերը վկայակոչեցին մի շարք միջազգային և ազգային ատյաններ, կազմակերպություններ, որոնք արդեն արել են դա՝ այդ թվում Եվրոխորհրդարանը, Եկեղեցական Խորհրդի գլխավոր ասամբլեյան և էլի մի քանի պառլամենտական մարմիններ: Իմ հարգարժան բարեկամը քաջատեղյակ է նախկին կառավարության դիրքին: Միանգամայն տեղին է պահանջել ներկա կառավարությունից, որպեսզի այն բացատրի և արդարացնի իր քաղաքականությունը:

Իմ նախորդների դիրքը արձագանք է եղել այն դիրքի, որ ընդունել են նախկին բրիտանական կառավարությունները, որոնք միշտ դատապարտել են 1915 թվականի ջարդերը: Մենք միշտ հպարտացել ենք մեր սերտ կապերով հայ ժողովրդի հետ, այն հանգամանքով, որ 1890 թվականների ջարդերի ժամանակ Գլադստոնը ընդունեց նրանց կողմը: Այդ կապերը ամրապնդվեցին, երբ 1916 թվականին բրիտանական կառավարությունը Կապույտ գրքում հրապարակեց «ամբողջական և հավաստի արձանագրությունը» այն ամենի, ինչ տեղի էր ունեցել 1915 թվականին:

Այնուամենայնիվ, նախապատրաստելով այս քննարկմանը, ես նկատեցի, որ նախկին բրիտանական կառավարության որոշումը՝ չճանաչել 1915 թվականի իրադարձությունները որպես ցեղասպանություն, պայմանավորված է նրանով, որ չկան ապացույցներ՝ հաստատող այն հանգամանքը, որ այն ժամանակվա թուրքական կա-

ռավարությունը հատուկ որոշում էր կայացրել իրենց երկրում ապրող հայերի ոչնչացման մասին: Ինչպես նկատեց ազնվագույն լորդ Օվբերին, սա մնում է որպես ազնվագույն բարոնուհի, տիկին Սայմոնսի տեսակետը: Կարո՞ղ է, ուրեմն, նախարարը հաստատել, որ կարիք կա պահանջել նոր ապացույցներ, որպեսզի կառավարությունը փոխի իր դիրքը:

Նստած այս աթոռներին, մենք, իհարկե, համակրանքով ենք համակված դեպի այն նշանակությունը, ինչը կունենա հայ ժողովրդի համար այս 80-ամյա ողբերգության ճանաչումը որպես ցեղասպանություն: Սակայն բոլոր կառավարությունները պարտավոր են զգուշորեն գնահատել անցյալի իրադարձությունները՝ որոշելու համար ինչպիսի պաշտոնական մոտեցում է այսօր պահանջվում: Բիտանիայի վարկանիշը որպես ցեղասպանություն և պատերազմի հանցագործությունների դեմ հետևողական պայքարողի գրեթե չունի իր հավասարը: Գտնվելով այստեղ, մենք ամբողջովին հաստատում ենք 1951 թվականին Գլխավոր Ասամբլեայում արած հայտարարությունը այն մասին, որ ցեղասպանությունը՝ «ցնցում է մարդկության խիղճը, մեծ կորուստներ պատճառում մարդկային բնությանը և հակասում է բարոյական օրենքին և Միացյալ ազգերի ոգուն ու նպատակներին»: Սա այն բառերն էին, որոնք կրկնեց 1993 թվականի մայիսին Արդարադատության միջազգային դատարանը իր դատավճռում՝ Ցեղասպանության հանցագործության կանխման ու պատժելիության մասին կոնվենցիայի կիրառման կապակցությամբ (Բոսնիա–Հերցոգովինա ընդդեմ Հարավսլավիա – Սերբիայի և Չերնոգորիայի):

Մեր երկրի՝ միմյանց հաջորդող բոլոր կառավարությունները աջակցել են Բոսնիայի կոնֆլիկտին մասնակցող հանցագործներին դատապարտելու նպատակով՝ Հաագայում պատերազմի հանցագործությունների դատարանի ստեղծմանը: Մենք գլխավոր դերն ենք ստանձնել Ռուանդայում ցեղասպանության մեղավորներին դատելու նպատակով կազմակերպված հայցողների և դա-

տավորների պատրաստման գործում: Եվ բոլորովին վերջերս նախագահ Միլոշևիչը և նրա գործընկերները նախազգուշացվել են, որ նրանք անձնապես պատասխանատվության են ենթարկվելու Կոսովոյում էթնիկական զտումի հետ կապակցվող հանցագործությունների համար: Հետևապես, ես կարծում եմ, որ շատ օգտակար կլիներ իմանալ՝ ինչ չափով է ընդունում տիկին նախարարը՝ Չերդ գերազանցությունների մի քանիսի կողմից այսօր առաջադրած փաստարկները՝ ապացուցելու համար, որ ոչ մի հիմք Թուրքիային և Հայաստանին միմյանց ներելու, վերջնականապես հաշտեցնելու չի կարող լինել առանց Թուրքիայի կողմից ջարդերի՝ պետականորեն հովանավորված ցեղասպանության ճանաչման, քանի դեռ Թուրքիան թաքցնում է ճշմարտությունը, իսկ Հայաստանը՝ տառապում լուծում չգտած աղետից:

Ինչպե՞ս է գնահատում նախարարը այն մտավախությունը, որ եթե կառավարությունը համաձայնի հայտարարել մահմեդական օսմանյան կառավարության գործողությունները հայ քրիստոնյաների դեմ որպես ցեղասպանություն, չնայած այն բանի, որ եղածի ճշգրիտ նկարագրությունը և բառի տեղին օգտագործելը հավանաբար կարող է բացել հին վերքը և վերակենդանացնել 84-ամյա ողբերգությունը: Եթե դա այդպես է, ապա ըստ կառավարության՝ ինչպիսի՞ն կարող են լինել այդ պարագայում հետևանքները: 1923 թվականին հայ ժողովրդին զրկել էին անկախության երազանքից՝ զոհաբերելով իրական քաղաքականության և քաղաքական նպատակահարմարության զոհասեղանին: Չնայած դրան, աշխարհով մեկ սփռված հայերը տասնամյակներ շարունակ վառ են պահել Հայաստանը անկախ տեսնելու տենչը և 1991 թվականին նրանց երազանքն իրականացավ: Այսօր Հայաստանը ազատ, ինքնիշխան պետություն է՝ կենդանի հուշարձան բոլոր նրանց, ովքեր զոհվեցին 84 տարի առաջ, միևնույն ժամանակ՝ կայուն գրավական այն բանի, որ նման ողբերգությունը այլևս երբեք չի կրկնվի:

Այսօր ես սպասում եմ հարգելի նախարարից հա-

վաստիացումն այն բանի, որ Միացյալ Թագավորությունը կշարունակի կարևորագույն տեղ հատկացնել ազատ Հայաստանի պատմական կայացմանը՝ կրկնապատկելով Կովկասյան տարածաշրջանում խաղաղության և կայունության մեր նվիրվածությունը՝ խաղալով միջազգային հանրության հետ միասին ակտիվ դեր՝ Լեռնային Ղարաբաղի շուրջ Ադրբեջանի և Հայաստանի միջև շարունակվող կոնֆլիկտի արդար և երկարատև հանգուցալուծման ուղիների որոնման մեջ՝ մի խնդիր, որին մենք բազմիցս անդրադարձել ենք վերջին տարիների ընթացքում:

Միջազգային հանրությունը պարտավոր է աջակցել Կովկասյան տարածաշրջանում բարեփոխումներին, ժողովրդավարությանը, տնտեսական զարգացմանը և ինտեգրացիոն գործընթացներին, զորակցել ժամանակակից քաղաքական և տնտեսական հաստատություններին և օգնել էներգակիրների զարգացման, արևելք-արևմուտք հաղորդակցման միջանցքի ստեղծմանը և, ամենակարևորը, օգնել լուծելու կոնֆլիկտները այդ դեռևս անկայուն տարածաշրջանում: Այսպիսով, այս ողբերգության ժառանգությունը և 1915 թվականին զոհվածներին արժանի հուշարձանը պետք է լինի մեր վճռականությունը՝ չհանդուրժել մարդկության դեմ հանցագործությունները և թույլ չտալ, որպեսզի չարը երբևէ հաղթանակի:

ԲԱՐՈՆՈՒՀԻ ՌԱՍՄԵՅ. Պարոնայք, ես շնորհակալ եմ ազնվագույն բարոնուհի՝ տիկին Քոքսին այս քննարկումը նախաձեռնելու համար և ես բաժանում եմ հարգարժան լորդ Մոյնիհենի և մյուս լորդերի զգացմունքները, երբ նրանք գովասանքով էին խոսում այն մասին, թե ինչպիսի եռանդով է նա պաշտպանում այն գործը, որին հավատում է: Հարգարժան բարոնուհին քաջ հայտնի է ինչպես այս Պալատում, այնպես էլ նրանից դուրս, որպես մի շարք ազգերի, այդ թվում ոչ պակաս չափով հայերի խաթարված շահերի պաշտպան:

Այս քննարկման մյուս մասնակիցների հետ միասին ես լսել եմ նրա կրքոտ ելույթը մարտի 17-ին Լեռնային Ղարաբաղի հարցին նվիրված քննարկմանը, որը ներ-

կայացնում էր ազնվագույն վիկոնտ՝ լորդ Վեվերլին: Տիկին Քոքսը և մյուս լորդերը, այդ թվում ազնվագույն լորդ Օվբերին պարբերաբար գրավոր դիմումներ են հղել նախարարներին՝ Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին Արևելյան Անատոլիայում հայերի ցնցող սպանությունների և բռնագաղթի մասին: Ազնվագույն բարոնուհին դրանց վերաբերող մի քանի դաժան մանրամասներ բերեց նաև այսօր, որոնց լրացնելու եկան մյուս զեկուցողների ելույթները:

Նորին Մեծություն կառավարության դիրքը, որի մասին խնդրեց պարզաբանում անել ազնվագույն բարոնուհին, կարծում եմ, քաջ հայտնի է և հասկանալի, սակայն, իրոք, այն արժե կրկնել այսօր մեկ անգամ ևս: 1915-1916 թվականների ջարդերը դատապարտվել են այն ժամանակվա Բրիտանական կառավարության կողմից, որը գնահատել է այդ տարիներին հայ ժողովրդի կրած տանջանքները որպես պատմական չափերի հասնող ողբերգության: Բրիտանական այսօրվա կառավարությունը, ինչպես և իր նախորդները, ոչ մի բանով իր համոզմունքներում չի տարբերվում այդ տեսակետից, ոչ էլ ձգտում է ժխտել կամ նվազեցնել այդ ողբերգության աստիճանը: Դա իրոք սարսափելի, ահավոր մի ողբերգություն էր, ինչպես նշեց իր խոսքի մեջ հարգարժան կոմս՝ լորդ Շենոնը և մյուսները: Ես հավաստիացնում եմ նրանց, որ մենք ոչ մի կերպ չենք շեղվում այդ դեպքերին տրված վերլուծությունից, սակայն իրենց ենթակայության տակ գտնվող հայերին ոչնչացնելու մասին Օսմանյան վարչակազմի կողմից հատուկ որոշման անհերքելի վկայության բացակայության պատճառով բրիտանական կառավարությունները 1915-1916 թվականների դեպքերը որպես «ցեղասպանություն» չեն ճանաչում: Շատ ուրիշ կառավարություններ՝ և ես այստեղ պետք է ասեմ Ձերդ գերազանցություններիդ, չնայած այն հայտարարություններին, որ արվեցին այսօր՝ նրանց մեծամասնությունը կանգնած է նման դիրքերում: Շատ քչերն են նրանցից օգտագործում «ցեղասպանություն» բառը այդ ողբերգական դեպքերը անվանելու

համար: Մեր կարծիքով, նրանք իրավացի են այդպես վարվել, քանի որ այսօրվա կառավարությունների գործը չէ քննարկել 80-ամյա վաղեմություն ունեցող դեպքերը՝ նրանց վերաբերյալ դատավճիռ կայացնելու նպատակով:

Այդ ամենը իրավական և պատմական քննարկման խնդիրներ են և ազնվագույն լորդ Մոնսոնը տվեց մեզ մասնագիտական և մանրամասն՝ միանգամայն այլ բացատրություն քան այն, ինչը ներկայացված էր այսօր հնչած մյուս ելույթներում: Այդ դեպքերը տեղի են ունեցել 20-րդ դարի առաջին երկու տասնամյակի ընթացքում՝ Եվրոպայում և նախկին Օսմանյան տարածքներում զանգվածային և դրամատիկական հեղաշրջումների ժամանակ: Թողնում եմ Ձերդ գերազանցություններիդ դատելու՝ արդյոք պետք է, որ այն երկրներին, որոնք ներգրավված չէին քննարկվող դեպքերի մեջ, դարձնեին այսօրվա քաղաքական վիճաբանության առարկա:

Ազնվագույն բարոնուհին, ազնվագույն լորդեր Շենոնը, Օվբերին և Մոյնիհենը նշեցին միջազգային իրավունքի մեջ ցեղասպանության հասկացության կոդավորումը, ինչը տեղի չի ունեցել մինչև 1948 թվականի «Ցեղասպանության հանցագործության կանխման և պատժելիության մասին» կոնվենցիան, որն ուժի մեջ է մտել 1951 թվականի հունվարի 12-ին: Այն ժամանակ չէր որոշված՝ արդյո՞ք կոնվենցիայի հասկացությունները կարող են կիրառվել հետադարձ կարգով և այս կապակցությամբ ես պետք է ասեմ ազնվագույն կոմս՝ լորդ Շենոնին, որ Նյուրնբերգյան դատավարությունները վերաբերում էին ողջակիզման հետ առնչվող հանցագործություններին, այն է՝ պատերազմի հանցագործություններին կամ հանցագործություններին մարդկության հանդեպ: Դա հենց ողջակիզման ապացույցն էր, որն առաջ եկավ Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի ընթացքում և նրանից հետո և Նյուրնբերգյան տրիբունալի աշխատանքի շնորհիվ, ինչը հանգեցրեց միջազգային իրավունքի մեջ ցեղասպանության կոդավորմանը:

Այնուամենայնիվ, եկեք նայենք իրավական և

պատմական խնդիրներից այն կողմ: Հարգարժան բարոնուհի՝ տիկին Քոքսի նկատմամբ մեծագույն հարգանք տածելով, ես դիմում եմ Լորդերի պալատին. ինչպիսի՞ն կլինի այս կամ մեկ այլ կառավարության կողմից 1915-1916 թվականների դեպքերը որպես ցեղասպանություն ճանաչելու գործնական արդյունքը: Որևէ արտասահմանյան կառավարություն՝ ընդունելով բաց դիրքորոշում այնպիսի վիճելի և զգայուն խնդրի վերաբերյալ, ինչպիսին էին 84 տարի առաջ կայացած դեպքերը, էականորեն դժվարեցնելու է իր կարողությունը՝ եթե նա կամենում է մնալ բոլոր կողմերի բարեկամը, օգնել տարածաշրջանին իրականացնել իր ներուժը: Իսկ ո՞վ է շահելու, եթե մենք ընդունենք այդպիսի դիրքորոշում: Ինչպես պարզաբանեց ազնվագույն վիկոնտ՝ լորդ Վեվերլին՝ սա է խնդիրը: Այդպիսին էր նաև ազնվագույն լորդ Մոյնիհենի մոտեցումը հարցին:

1915-1916 թվականների դեպքերը մնում են որպես ցավագին խնդիր և որպես լարվածության աղբյուր երկու երկրների՝ Հայաստանի և Թուրքիայի Հանրապետությունների միջև, որոնց հետ մենք պահպանում են հիանալի հարաբերություններ: Ինչ վերաբերում է մեզ, մենք կարծում ենք, որ գերադասելի է նայել առաջ, այլ ոչ ետ: Մենք հուսով ենք, որ այս երկու երկրները ընդունակ կլինեն հաղթահարել պատմության դառը ժառանգությունը ի շահ իրենց սեփական և տարածաշրջանի, ինչպես նաև միջազգային հանրության շահերի: Մենք պնդելու ենք, որ նրանք այդպես վարվեն:

Երկու երկրների հարաբերությունների բարելավումը, որին իմ համոզմամբ անկեղծորեն ձգտում են երկու կողմերը՝ հարավային Կովկասում կոնֆլիկտների լուծման հետ մեկտեղ, որի մասին ակնարկեց ազնվագույն լորդ Մոյնիհենը, կվերափոխեին ողջ տարածաշրջանը՝ ճանապարհ հարթելով դեպի նորովի բարգավաճող, ժողովրդավարական և կայուն տարածքի կայացումը: Ես վստահեցնում եմ ազնվագույն լորդ Մոյնիհենին, որ ինքը և կառավարությունը տեսնում են իրերը միևնույն լույսի ներքո:

Մարտի 17-ի քննարկման ընթացքում ազնվագույն լորդերից շատերը խոսում էին տարածաշրջանի նման ապագայի մասին: Ինչպես իմ ազնվագույն բարեկամ՝ տիկին Սայմոնսը բացատրեց, կառավարությունը ցանկանում է կատարել իր դերը այդ նպատակին հասնելու համար:

Ազնվագույն կոմս՝ լորդ Կառլայսլը բարձրացրեց մի շարք յուրահատուկ հարցեր: Ես կփորձեմ համառոտակի անդրադառնալ դրանց, սակայն ես պատրաստվում եմ ավելի ընդարձակ ձևով անդրադառնալ այդ թեմային գրավոր: Նա հարցրեց Հայաստանի անկախությանը աջակցելու մասին: Մենք Հայաստանի հավատարիմ բարեկամներն ենք և մենք աջակցում ենք նրա անկախությանը՝ համագործակցելով Հայաստանի հետ՝ նաև ՆԱՏՕ-ի համագործակցության հանուն խաղաղության ծրագրի սահմաններում: Նա հարցրեց՝ արդյո՞ք մենք աշխատելու ենք լուծել Լեռնային Ղարաբաղի կոնֆլիկտը ԵԱՀԿ-ի միջոցով: Ես կարող եմ վստահորեն հավաստիացնել նրան, ինչպես դա արեց մարտի 17-ին իմ բարեկամ՝ ազնվագույն տիկին Սայմոնսը, որ կառավարությունը լի է վճռականությամբ՝ ԵԱՀԿ-ի միջոցով լուծել այդ կոնֆլիկտը: Ազնվագույն կոմսը հարցրեց նաև Բրիտանական խորհրդի մասին: Բրիտանական խորհուրդը ակտիվորեն գործում է տարածաշրջանում, այդ թվում Հայաստանում, սակայն Երևանում կենտրոն բացելու համար անհրաժեշտ են միջոցներ: Դա կապված չէ Խորհրդի կամ Կառավարության կողմից ցանկության բացակայությունից: Նա հարցրեց՝ աջակցելո՞ւ ենք արդյոք Հայկական ուսումնասիրությունների ամբիոնի բացելուն: Ես որոշակիորեն դնելու եմ այդ հարցը համապատասխան նախարարների առջև:

Սա միակ պառլամենտը չէ, որտեղ դրվել է հայ ժողովրդի տառապանքների հարցը: Ազնվագույն բարոնուհի՝ տիկին Քոքսը ակնարկեց Եվրոպական պառլամենտը: Թերևս ես փորձեմ բացատրել Եվրոպառլամենտին անդամակցելու հարցը: Այն պայմանները, որոնք պետք է կատարեն Եվրոպառլամենտի անդամության բոլոր հա-

յացողներն, այդ թվում Թուրքիան, հաստատվել են 1993 թվականին Կոպենհագենում՝ Եվրոխորհրդի կողմից: Չափանիշները ներառում են ժողովրդավարության ապահովման կայուն հաստատություններ, օրենքի գերակայություն, մարդու և փոքրամասնությունների իրավունքների և հարգանքի ապահովում: 1998 թվականի նոյեմբերին Եվրոպական Խորհուրդը Թուրքիայի անդամակցության հայցի վերաբերյալ նշեց այն էական թերությունները, որ գոյություն ունեն այդ բնագավառներում: Սակայն Խորհուրդը չի առաջարկել որևէ լրացուցիչ պայման՝ կապված հայկական ցեղասպանության ճանաչման հետ: Եվրոպառլամենտը կարող է իր թույլտվությունը տալ Թուրքիային Եվրամիության անդամ դառնալու համար, սակայն չկա չափանիշների որևէ համալիր, որը կարող էր հիմք ծառայել թույլ տալու կամ չտալու իր համաձայնությանը: Դա կլինի տվյալ ժամանակին Եվրոպառլամենտի խնդրո առարկա: Հուսով եմ, որ ես պարզաբանեցի այս հարցը:

Ազնվագույն բարոնուհի՝ տիկին Քոքսը ակնարկեց նաև Ֆրանսիայի օրինակը: Կարծում եմ, արժե հիշել այդ կապակցությամբ Ֆրանսիայի՝ մի երկրի, որը ինչպես և մենք, բարիդրացիական հարաբերությունների մեջ է Թուրքիայի և Հայաստանի հետ, արտաքին գործերի նախարար Հյուբեր Վեդրինի խոսքերը: Վերջերս, խոսելով ֆրանսիական Սենատում, նա նշեց իր կառավարության մտավախությունը, որ 1915 թվականի դեպքերը որպես ցեղասպանություն ճանաչելը առաջին հերթին կարող է ծառայել նրանց շահերին, «ովքեր նպաստում են մեկուսացմանը, ավտորիտար ազգայնականությանը և առաջադիմությունից ու ժողովրդավարությունից հրաժարվելուն՝ առավել քան կոնֆլիկտին վերջ դնելու և ատելությունը հաղթահարելուն»: Ես գիտեմ, որ ազնվագույն բարոնուհին՝ տիկին Քոքսը և նրա համախոհները, որոնք արտահայտվեցին այսօր քննարկվող հարցի շուրջը, համարում են իրենց Նորին Մեծության կառավարության հետ մեկտեղ կոնֆլիկտների և ատելության հակառակորդ և երբեք

գիտակցաբար չեն նպաստի դրանց:

Ես ցանկանում եմ ակնարկել մի խնդիր, որ առաջ էր քաշել հարգարժան բարոնուհի Քոքսը, լորդ Մոնսոնը և որը հիշատակել էին նաև մեկ թե երկու ազնվագույն լորդեր: Թուրքական իշխանությունները չեն ժխտում 1915-1916 թվականներին տեղի ունեցած կոտորածները: Վեճը գնում է այն մասին, թե ի՞նչ չափի են եղել դրանք և ո՞վ է դրանց համար պատասխանատու: Ինչպես ես արդեն նշել եմ, մենք հուսով ենք, որ հայկական և թուրքական կառավարությունները կհարթեցնեն այդ հարցի վերաբերյալ իրենց վերաբերմունքը:

Ազնվագույն լորդեր Բիֆենը և Օվբեին իրավացիորեն մեզ կոչ արեցին ուսումնասիրել անցյալը: Եկեք, սակայն, չդառնանք անցյալի գերիները: Եկեք միավորենք մեր ջանքերը, փորձելով ապահովել այնպիսի իրավիճակ, որպեսզի 1915-1916 թվականների ողբերգությունը և մեր օրերին Կոսովոյում ծավալվող սարսափները (այս տեղին զուգահեռը անցկացրեց ազնվագույն լորդ Մոյնիհենը) երբեք չկրկնվեն: Միջազգային հանրությունը այսօր ավելի քան երբևիցե պատրաստ է ակտիվորեն զուգակցել խոսքն ու գործը: Նախկին Հարավսլավիայում և Ռուանդայում այս տասնամյակում տեղի ունեցող ահավոր դեպքերը հանգեցրին ՄԱԿ-ի Անվտանգության Խորհրդի կողմից միջազգային դատավարությունների կազմակերպմանը՝ հանցագործությունների համար պատասխանատուներին դատելու նպատակով: Անցյալ տարի միջազգային հանրությունը պատմական որոշում կայացրեց՝ միջազգային մշտական գործող քրեական դատարան ստեղծելու մասին: Մենք հպարտ ենք, որ Բրիտանիան հիմնական դերը խաղաց դրանում: Մենք հուսով ենք, որ դա կստիպի նրանց, ովքեր մտադիր են մարդկության դեմ հանցագործություն կատարել, կրկնակի անգամ մտածել: Մենք չպետք է մոռանանք անցյալի զոհերին, բայց մենք պետք է նաև միավորենք մեր ջանքերը, որպեսզի մյուսները չտառապեն միևնույն պատճառով:

Ազնվագույն բարոնուհի՝ տիկին Քոքսի՝ այդպիսի

անկեղծությամբ և պերճախոսությամբ առաջադրած փաստարկների նկատմամբ մեծագույն հարգանք տածելով հանդերձ, կառավարությունը կարծում է, որ ճիշտ, կառուցողական մոտեցումը հայ ժողովրդի կրած դաժանության պատմական ժառանգության նկատմամբ, կլիներ մի խնդիր մեզ համար՝ համոզել տարածաշրջանի ժողովուրդներին նայել դեպի ապագան, որ նշեցին ազնվագույն վիկոնտ, լորդ Վեվերլին, լորդ Կառլայսլը և լորդ Բիֆենը, և այն, որ մենք պետք է օգնենք այդ ժողովուրդներին կառուցել իրենց ապագան:

Մենք չենք առաջարկում, որպեսզի որևէ կողմը մոռանա անցյալը կամ չքաղի նրանից դասեր: Ես չեմ կասկածում, որ Հայաստանի և Թուրքիայի ժողովուրդները կարող են դա անել: Մենք պետք է ժամանակ տանք նրանց՝ լուծելու միմյանց միջև այն խնդիրները, որոնք առայժմ բաժանում են նրանց: Մենք կարող ենք և պետք է աջակցենք նրանց դրանում և օգնենք նրանց միջև վստահություն հաստատելուն: Մենք չենք կարողանա հանդես գալ երկու երկրներին օգնող բարեկամի դերում, եթե ընդունենք էականորեն քաղաքական դիրք մի այնպիսի հարցում, որն այսքան զգայացունց է երկուսի էլ համար:

Պատվեր 1 տպաքանակը 250

Տպագրված է ՀՀ ԳԱԱ Հայոց ցեղասպանության
թանգարան-ինստիտուտի Երևանի տպարանում
Երևան 1, Աբովյան 15

ԳԱԱ Հիմնարար Գիտ. Գրադ.
FL0067327

[350 экз.]

А II
86317